

Också i detta nummer:

MANNEN BAKOM SANDREWS • FREAKSHOWS • WILHELMINA SKOGH • HOTEL KNAUST • VON ROSENS POKAL

Företags**historia**

MÄNNISKORNA, HÄNDELSENA & PRYLARNA

NR **1**
PRIS 75 KR
2017

TEMA:

De gör **AFFÄRER FÖR NÖJES SKULL**

De lever på vårt behov av
avkoppling och underhållning.
Läs om nöjesföretagarna.

SID 10-28

KONFLIKTER TVINGADE FRAM SALTSJÖBADSAVTALET **SID 34**

HERZOG - LÄRLINGEN SOM REVOLUTIONERADE **SID 46**

NÄR SMÅGODISET INTE KOM TILL BÖRSEN **SID 30**

SÅ BLEV KREDIT REKO I SVERIGE **SID 40**

EDWARD BLOM **sid 57**

tar ett nappatag med
Stockholms äldsta hotell

INTERPRESS 7588-01

RETURVECKA V 20

BESSEMERVERKET **sid 8** • KRÖNIKA: ALEXANDRA CHARLES **sid 29** • GINGER-DOCKAN **sid 6** • BÖCKER **sid 54** • QUIZ **sid 59**

VÄLKOMMEN till ICAs seminarier om svensk livsmedelshistoria

TISDAG 21 FEBRUARI

KL 15 - 18

MATEN VI HANDLAT

ONSDAG 14 JUNI

KL 15 - 18

KONSUMENTUPPLYSNING -
kundens kunskap och medvetenhet

TISDAG 12 SEPTEMBER

KL 15 - 18

MARKNADSFÖRINGENS
betydelse och innehåll

TISDAG 14 NOVEMBER

KL 15 - 18

HÅLLBARHETSFRÅGOR ÖVER TID -
och i framtiden

Centrum för Näringslivshistoria arrangerar i samarbete med Hakon Swenson Stiftelsen fyra gratis seminarier för dig inom livsmedelsbranschen under ICAs jubileumsår 2017.

Möt kokboksförfattare, provkökschefer, forskare och arkivarier i samtal kring den svenska livsmedelshistorien.

Seminarierna avrundas vid 17 och därefter ingår det dryck, tilltugg och mingel.

Plats: Handelshögskolan, sal Ruben,
Saltmätargatan 13-17 Stockholm.

Anmäl dig på:
<http://naringslivshistoria.se/cfn-nyheter/ica100-branschseminarier2017/>

ICA

**HAKON
SWENSON**
STIFTELSE

Företagshistoria

Chefredaktör Per Torberger
Ansvarig utgivare Anders Sjöman
Art Director Johan M Sandell
Bildredaktör Margarita Feldman

MEDVERKANDE

Elsen Andersson, Edward Blom, Henric Borgström, Mats Carlsson-Lenart, Alexandra Charles, Per Dahl, Bodil Hasselgren, Orsi Husz, Eva Häggblom, Börje Isaksson, Urban Lindstedt, Gustav Svensson, Lars Johan Tjärnblom, Per Torberger, Ingela Östlund.

Korrektur Tina Selander
Tryckeri Dixa, Solna

PRENUMERATION

Företagshistoria utkommer med 4 nr/år. För prenumeration, utebliven tidning eller andra prenumerationsärenden, besök foretagshistoria.prenservice.se eller ring **0770-45 71 94**.

Företagshistoria
c/o Titeldata, 112 86 Stockholm

KONTAKT & ANNONSER

redaktionen@foretagshistoria.se
08-634 99 00
www.foretagshistoria.se

UTGIVARE

Centrum för Näringslivshistoria
Grindstuvägen 48-50, 167 33 Bromma

Omslagsfoto: Git Gay Show på Berns år 1964. Ur Berns historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

ISSN 2001-7936

Näringslivshistorien FRUKTBAR MYLLA för företagare

LEDARE

NÅGOT SOM SLOG MIG NÄR VI SATT och jobbade med detta nummer är hur mycket business to business-bransch nöjesbranschen faktiskt är. För hur stor betydelse har egentligen inte alla de där femkampslagen som gör upp på nöjesfältet en kall tisdagskväll i maj? Alla hotellnätter och representationsmiddagar?

Kanske är det just de viktiga funktioner nöjeslivet har för näringslivet som har bidragit till några av de mer intressanta företagsödena i den svenska näringslivshistorien. Till exempel för både Hotel Knaust i Sundsvall och entreprenören **Wilhelmina Skogh**, som du läser om i detta nummer. Däremot har det troligtvis varit mindre centralt för **Anders Sandrews** bio- och teaterimperium, och för de freakshower som länge var ett inslag på nämnda Gröna Lund och som vi också berättar mer om.

I DETTA NUMMER FÅR DU också veta hur plastkortet introducerades som betalmedel i Sverige. Idag en självklarhet, men då något som krävde en hel del övertalning för att accepteras av människor som fått lära sig att kredit var av ondo. En annan du möter är bokbindaren **Peder Herzog**, en entreprenör i själ och hjärta vars nytänkande kom att påverka hela sin bransch. Det gjorde också **Christer Forsman**, som med sin idé om att sälja godis som självplock ritade om Sveriges livsmedelsbutiker för gott.

Något som haft stor påverkan på Sveriges näringsliv under lång tid är **Saltsjöbadsavtalet**, detta kanske den främsta symbolen för vad som brukar kallas *den svenska modellen*. I den första delen av tre om avtalet berättar vi om dess bakgrund och vad som fick parterna att sätta sig vid förhandlingsbordet.

I NÄSTA NUMMER återser du *Företagshistorias* ordinarie chefredaktör **Sara Johansson**, som då är tillbaka från mammaledigheten.

Själv drar jag vidare på nya äventyr i näringslivet: från att ha varit ensamföretagande konsult har jag nu vågat plantera fröet till något - &Torberger - som förhoppningsvis kan växa sig större. Modet har stärkts av alla historier om företag och företagare, entreprenörer och uppfinnare jag fått möta närmare under året här på Centrum för Näringslivshistoria, och jag räknar kallt med att den kvartalsvisa påminnelse om detta som *Företagshistoria* ger mig framöver, kommer att ge fortsatt mod och nya idéer.

Och när det ser mörkt ut i omvärlden kan det vara bra att påminna sig om den där nålen **Gustaf Dalén** lät ta fram - den med bara två ord: *var positiv!*

HELENE GRYNFARB

noterat

Skribenter: Bodil Hasselgren **BH**, Per Torberger **PT**

PENNFILM STUDIO

FOTO WAHLSTRÖM WIDSTRAND

FÖRETAGET BAKOM KARL-BERTIL *fyller 50*

I år är det 50 år sedan tecknaren, konstnären och animatören **Per Åhlin** grundade sin animationsstudio Penn Film Studio AB i närheten av Malmö. En av studios större framgångar är filmen om *Dunderklumpen* från 1974, men den av studios filmer som setts av flest svenskar och blivit den största framgången är utan tvekan *Karl-Bertil Jonssons julafton*, skapad av Åhlin och **Tage Danielsson** 1975.

Filmen orsakar med jämna mellanrum debatt i samband med att den visas i SVT på julafton; många anser att filmen är för politisk. Tage Danielsson själv ska dock ha blivit generad över de starka reaktionerna, enligt engelska *Wikipedia* - han tyckte inte att sagan skulle analyseras för djupt. **PT**

PRATA MATBRANSCH MED *jubilerande ICA*

I år fyller **Ica 100** år, något som uppmärksammas av företaget på flera olika sätt. Ett av dem är en seminarierie kring livsmedelsbranschen.

I februari gick det första seminariet av stapeln, ett seminarium med titeln *Maten vi handlat*.

Nästa seminarium arrangeras den 14 juni och har rubriken *Konsumentupplysning - kundens kunskap och medvetenhet*, följt av *Marknadsföringens betydelse och innehåll* i september och *Hållbarhetsfrågor över tid - och i framtiden* i november.

Fullständiga uppgifter om seminarierna publiceras löpande på naringslivshistoria.se. **BH**

FOTO TELERDELIMAGIER

VALLONERNAS *svenska historia*

Nästan en miljon svenskar har släktskap till de många smeder som kom till Sverige från Vallonien i Belgien på 1600-talet. Smederna var välkända för sin höga yrkeskunskap, och lockades till Sverige av den goda kvaliteten på svensk malm.

Vallonerna spelade en viktig roll för den framväxande och framgångsrika svenska stålindustrin, men befruktade också den svenska kulturen med nya idéer om till exempel "semester" och "religionsfrihet".

Fram till den 14 maj i år pågår en utställning om vallonerna på Arbetets museum i Norrköping. Med hjälp av digitaliserade arkiv och bilder berättas om vår gemensamma industrihistoria. Läs mer på museets webbplats, <http://bit.ly/vallonien>. **BH**

VAD BLIR ÅRETS *industriminne?*

För 23 året i rad utser Svenska industriminnesföreningen, **SIM**, i maj Årets industriminne. Efter en öppen nomineringsrunda som avslutades den 20 februari, bearbetar nu föreningens styrelse nomineringarna för att slutligen utse en vinnare. Vad som vinner avslöjas i maj.

Utmärkelsen Årets industriminne är "ett erkännande för utförda, lovvärda insatser för att bevara, bruka, gestalta och förmedla detta kulturarv". Förra året gick utmärkelsen till *Lessebo Handpappersbruk*, året dessförinnan till *Fengersfors bruk*. **PT**

SKARHULTS SLOTTSFUAR *går igen ...*

Allt fler initiativ tas för att gräva fram kvinnor och deras insatser ur historiens mylla. Ett exempel på det är **Alexandra von Schwerin**, slottsfru på Skarhults slott, som tagit initiativ till sex kortfilmer om sina föregångare på slottet. Filmerna riktar sig till skolungdomar och handlar om bland andra den mäktiga **Mette Rosenkrantz**. Se filmerna på slottets webbplats, <http://bit.ly/skarhults>. PT

... OCH LINA THOMSGÅRD *korrigerar historien*

Ett annat initiativ var antologin *En annan historia* av **Lina Thomsgård** (red.). I boken berättar 51 personer om 51 kvinnor som de anser behöver uppmärksammas mer i historieskrivningen.

Bland dem som enligt förlaget "korrigerar historien" finns **Bodil Jönsson**, **Eva Franchell**, **Isobel Hadley-Kamptz**, **Andreas Cervenka** och **Kristofer Ahlström**. PT

100 ÅR MED KREUGERS *tändsticksidé*

I år är det 100 år sedan Svenska Tändsticks AB grundades. Det gjordes genom en sammanslagning av Aktiebolaget Förenade Tändsticksfabriker och Jönköpings & Vulcans Tändsticksfabriksaktiebolag. Initiativet till sammanslagningen togs av **Ivar Kreuger**, som äger Förenade Tändsticksfabriker.

Swedish Match har genomgått mängder med metamorfoser och flera ägarbyten sedan grundandet. Idag kretsar verksamheten kring tobak och bolaget finns på Stockholmsbörsen, där aktiekursen närmast femtonfaldigats sedan noteringen 1996. PT

ALECTA & SVENSKA BOSTÄDER BLIR HISTORISKA PÅ WEBBEN

I dagarna lanseras två företagshistoriska svenska webbplatser. Det är dels 100-årsfirande *Alecta* som släpper en historisk sajt som en del av sitt firande, dels är det *Svenska Bostäder* som lyfter fram nya sidor av sin egen historia sedan grundandet 1944. PT

RÄTTELSE

I senaste numret av Företagshistoria fick några personer i bilden ovan fel namn.

RÄTT ÄR:

Vända mot kameran, från vänster till höger: **Gunnar Svalling**, styrelsens sekreterare, tillika **Ericssons** ekonomidirektör; **Lars Erik Thunholm**, suppleant i **Ericssons** styrelse, vd i **Skandinaviska Banken**; **Sven Ture Åberg**, vd för **Ericsson**; **Marcus Dodde Wallenberg**, styrelseordförande i **Ericsson**; **Ernfridh (Effe) Browaldh**, tidigare vd i **Handelsbanken**; **Björn Lundvall**, vice verkställande direktör i **Ericsson**, sedermera bolagets vd; **Marc Boy-Boy Wallenberg**.

Vända från kameran, från vänster till höger: **Erik Boheman**, ambassadör; **Ragnar Woxén**, KTH; **Erik Anderberg**, amiral; **Wilhelm Söderman**, vd **Kungsörnen**.

Fluga. Under några år erövrade dockan Ginger Sverige från NK på Hamngatan i Stockholm. Det var faktiskt det enda stället i världen utanför USA där dockan kunde köpas, och det långt efter att den slutat säljas i USA.

Ginger

UNG AMERIKANSKA PÅ GÅTFULLT GÄSTSPEL HOS NK

MYSTERIUM. *En docka för flickor mellan 5 och 15, som hårdlanseras i USA och hamnar i Sverige som enda andra land, där dockan säljs på NK och via katalog. Elsen Andersson fascinerades av både dockan och mysteriet kring hur den kom att säljas i Sverige, och jobbar nu på en bok i ämnet.*

"GINGER - THE DARLING OF THE DOLL WORLD"; så marknadsfördes Ginger i USA. I Sverige översattes det till *"Ginger - hela Sveriges populäraste lilla gådocka"*, en slogan som faktiskt besannades. Detta mycket tack vare Gingers fina kläder, med accessoarer som spände över hela skalan från scoutdress till brudklänning, och möbler, med bland annat en garderob med hatthylla och byrålåda att förvara kläderna i.

Gingerdockan är en från början omärkt amerikansk "toddler", cirka 20 centimeter lång och med fina detaljer - bland annat har hon tår och separerade fingrar. Dockan är väldigt söt och har hår som går att kamma, tvätta och lägga upp. Gingerdockan är alltid gående, och när benen rör sig, rör sig huvudet. Dockan såldes iklädd vita byxor, vita skor och vita strumpor.

Ginger lanserades i USA 1954 av nystartade Cosmopolitan Dolls & Toys Corporation. Företaget grundades åt tidningen Cosmopolitan av **Kitty Kay**, och hon var också säljagent för dem via sitt eget bolag, Kathryn Kay Inc. Kitty hade sett vilken enorm marknad det fanns för "toddlers" i USA och marknadsförde Ginger mycket aggressivt, vilket gjorde att hon direkt tog marknadsandelar från segmentet mellandyr dockor. Ginger producerades på Commonwealth Plastics som hade den bästa plasten av alla dockfabrikanterna.

INGEN VET HUR GRUNDAREN SÅG UT

I Sverige introducerades Ginger på NK den 29 eller 31/8 1955. Kitty Kay kom själv till Sverige och NK för att vara med på lanseringen. Ingen vet hur Kitty Kay såg ut, men i bilder från lanseringen som finns på Nordiska museet finns det en bild med en ljus dam och två expediter bakom en disk i bakgrunden - kanske är den ljusa damen Kitty Kay? På disken finns det amerikanska flaggor, så Ginger marknadsfördes som en amerikansk docka som kommit till Sverige.

Välförsedd. Gingers genomslag kan förklaras med att det var en välgjord docka med ett stort sortiment kläder och tillbehör.

Till salu. Gingerdockor i mängder av versioner utställda på NK, sannolikt i samband med försäljningsstarten 1955.

NK hade ensamrätt till försäljningen i Sverige, som är det enda landet utanför USA där Ginger såldes. Hon marknadsfördes via en egen katalog med ett beställningskort i. Den allra första katalogen finns i NK:s arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria, liksom katalogen från 1956.

Ginger blev väldigt populär och 1958 kom FIB:s Gyllene Böcker ut med *Pappersdockan Ginger* i översättning av **Gösta** och **Erna Knutsson**. Där fanns själva dockan och ett par tillbehör tryckta i ett hårdare papper och perforerade, så det var bara att trycka ut dockan. Det fanns en saga och efter den kom klipparken med elva olika utstyrlar.

BARBIE TOG ÖVER

Men Gingers dagar var räknade, framför allt i USA. På en mäsas den 9 mars 1959 introducerades Barbie. Då försvann intresset för Ginger i USA.

I Sverige levde Ginger kvar på övertid - Barbie nådde inte hit förrän 1963, vilket gjorde att Ginger levde ett mycket längre liv hos oss.

Hur Ginger hamnade i Sverige som enda land utanför USA är ett mysterium, men det finns minst två möjliga förklaringar. Delar av NK:s styrelse gjorde 1954 en resa till USA för att titta på köpcentrum - kanske upptäckte de Ginger i och med denna resa, eftersom hon marknadsfördes hårt just då?

Ett annat alternativ är att NK:s två inköpare som regelbundet besökte USA upptäckte dockan under en av sina resor. Det är inte heller klarlagt hur dockan kunde säljas så länge i Sverige. Dockan slutade tillverkas i USA - varifrån kom dockorna som såldes under 1961 och 1962?

Jakten på svar fortsätter. Förhoppningsvis kommer alla svaren att finnas i en framtida bok. •

Vet du mer? Tipsa oss på redaktionen@foretagshistoria.se, så förmedlar vi till Elsen.

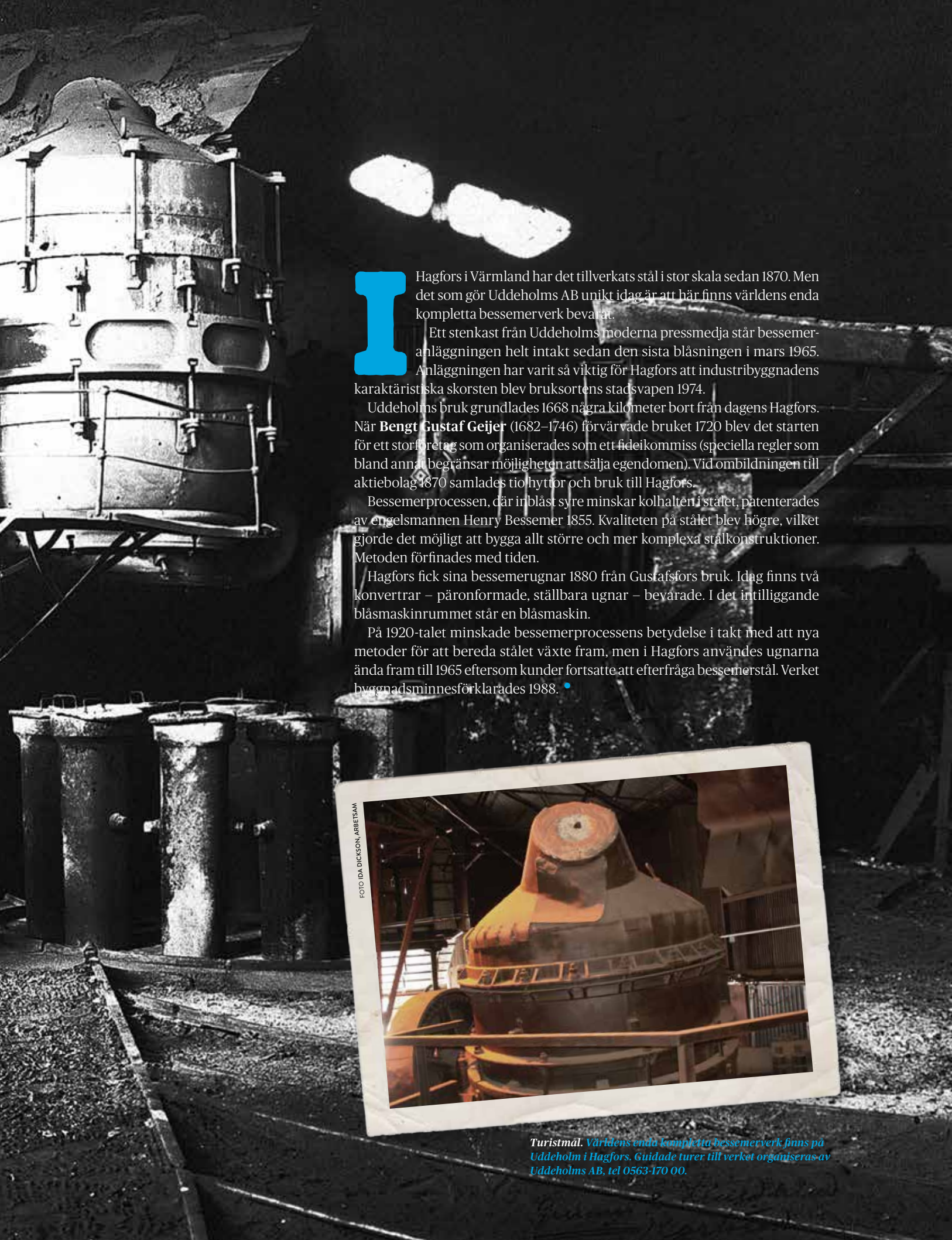
Platsen

FOTO J. ELWJERNKONTORÉT

BESSEMER- VERKET

TEXT URBAN LINDSTEDT

N 60°01'40" O 13°41'33"

I Hagfors i Värmland har det tillverkats stål i stor skala sedan 1870. Men det som gör Uddeholms AB unikt idag är att här finns världens enda kompletta bessemerverk bevarat.

Ett stenkast från Uddeholms moderna pressmedja står bessemeranläggningen helt intakt sedan den sista blåsningen i mars 1965. Anläggningen har varit så viktig för Hagfors att industribyggnadens karaktäristiska skorsten blev bruksortens stadsvapen 1974.

Uddeholms bruk grundlades 1668 några kilometer bort från dagens Hagfors. När **Bengt Gustaf Geijer** (1682–1746) förvärvade bruket 1720 blev det starten för ett storföretag som organiserades som ett fideikommiss (speciella regler som bland annat begränsar möjligheten att sälja egendomen). Vid ombildningen till aktiebolag 1870 samlades tio hyttor och bruk till Hagfors.

Bessemerprocessen, där inblåst syre minskar kolhalten i stålet, patenterades av engelsmannen Henry Bessemer 1855. Kvaliteten på stålet blev högre, vilket gjorde det möjligt att bygga allt större och mer komplexa stålkonstruktioner. Metoden förfinades med tiden.

Hagfors fick sina bessemerugnar 1880 från Gustafsfors bruk. Idag finns två konvertrar – päronformade, ställbara ugnar – bevarade. I det intilliggande blåsmaskinrummet står en blåsmaskin.

På 1920-talet minskade bessemerprocessens betydelse i takt med att nya metoder för att bereda stålet växte fram, men i Hagfors användes ugnarna ända fram till 1965 eftersom kunder fortsatte att efterfråga bessemerstål. Verket byggnadsminnesförklarades 1988. •

FOTO: IDA DICKSON, ARBESAM

Turistmål. Världens enda kompletta bessemerverk finns på Uddeholm i Hagfors. Guidade turer till verket organiseras av Uddeholms AB, tel 0563-170 00.

TEXT INGELA ÖSTLUND

PIONJÄREN

SOM BLÅSTE NYTT LIV I
svensk turistindustri

Raketkarriär. *Wilhelmina Skogh* började sin karriär längst ner på stegen, men klättrade raskt uppåt.

HOTELLBYGGARE. *Wilhelmina Skogh var gotländskan som blev en av industrialiseringens största entreprenörer och pionjärer. Tack vare sitt nytänkande, sin drivkraft, envishet, mod och begåvning, lyckades hon bli en av landets mest framgångsrika företagsledare inom hotell- och restaurangbranschen.*

Den 26-åriga **Wilhelmina Wahlgren** (1849–1926, gift Skogh 1888) hade bara jobbat ett år som restauratris på järnvägsrestaurangen i Storvik, mitt emellan Gävle och Falun, när hon i november 1876 ansökte om att hyra en tomt vid stationen för att bygga ett hotell med restaurang och resanderum. Högsta chefen för järnvägstrafiken i området stöttade den ambitiösa Wilhelmina och skrev i ett rekommendationsbrev:

"... mamsell Wahlgren på ett såväl för jernvegens personal som för resande särdeles tillfredställande sätt under öfver ett års tid skött restaurationsrörelsen vid Storviks station."

Sedan gick det snabbt. Femton månader efter hennes ansökan stod hotellet klart.

Wilhelmina hade börjat sin restaurangbana med att torka glas i ett fuktdrypande källarvalv på den exklusiva restaurangen Strömparterren i Stockholm. Nu, mer än ett decennium senare, hade hon nått sitt mål: en "självständig befattning" i järnvägs-knuten Storvik.

PENGARNAS KÄLLA ÄR OKÄND

Det är inte känt hur hon finansierade hotellbygget, men borgarstaden Gävle och järnbrukens Gästrikland hade kapitalstarka entreprenörer som letade efter nya investeringsmöjligheter. Det är inte omöjligt att någon gick i borgen för henne. Men hon hade också hunnit tjäna ihop en del eget kapital berättar hon i sin memoarbok *Minnen och upplevelser*, utgiven 1912:

"Affären utvecklade sig hastigt och redan andra året därpå kunde jag bygga mitt första hotell. Att järnvägarna äro en välsignelse för ett land och hvad dem skulle vinnas ekonomiskt uppsving förstod ej alla på den tiden."

Och hotellet imponerade. *Dagens Nyheter*s skribent **H.G. Blumenberg** beskrev under pseudonymen **Främling Friman** sina intryck hösten 1878 så här:

"... och i sin helhet så täckt och inbjudande utseende, att man kunna tro att någon villa från Stockholms omgivningar genom något trollslag flyttats hit upp i skogsbygden. Hotelllets inre motsade ej dess yttre."

Framgångarna i Storvik banade väg för nya investeringar och 1884 köpte Wilhelmina järnvägshotellet i Bollnäs. 1897 tog hon över driften av Rättvikshotellen åt Gävle-Dala Järnväg, GDJ, som skötte trafiken på den nybyggda järnvägen till Rättvik.

GDJ hade byggt Turisthotellet i Rättvik som öppnade 1894 och gästerna strömmade till. Bolagets trafikchef **Hjalmar Nettelbladt** (1842–1922) lyckades övertala Wilhelmina att ta över verksamheten på arrende, samtidigt som GDJ byggde ett till hotell, ett kallbadhus och den långa ångbåtsbryggan som står där än idag. Wilhelmina var i högsta grad inblandad i bygget av det nya exklusiva Engelska hotellet, och hon såg till att bygga en restaurang som förband hotellet med varandra. Så småningom skulle hon även bli ägare till de båda hotellet.

TILLFÄLLIGA HOTELL GAV RYKTBARHET

Under den här tiden hanterade hon alltså fyra hotell samtidigt, vilket visar på hennes enorma arbetskapacitet. Under samma period blev hon tillfrågad att till Stockholmsutställningen 1897 bygga sex tillfälliga hotell i privatbostäder på Strandvägen. Framgången kom och Wilhelminas organisationsförmåga, idériedom och ekonomiska handlag uppmärksammades. Det skulle så småningom belönas rejält.

Som flicka på barndomens Gotland hade hon sett fartyg från all världens hörn passera Fårö där hon bodde hos sin mormor, sedan hennes far dött. Det gjorde stort intryck på den lilla flickan som bestämde sig för att resa till alla de länder som skeppen kom ifrån. Hon berättar i sina memoarer att hon som tolvåring ensam tog ångbåten till Stockholm för att bo hos en släkting. Redan då bar hon på en övertygelse om att en dag förverkliga sina drömmar.

Wilhelmina skriver också att det var tufft att driva hotell på landsbygden, och att hon började resa utomlands för att lära sig nytt i yrket. Resorna gick till Europas stora städer som Paris, London och Berlin, där hon inspirerades av konst, inredning, mat och vin. Hennes ständiga följeslagare på resorna var väninnan **Emmie Lyberg** (1858–?), en barndomsvän från Gotland som gått i fransk klosterschola i Belgien och fungerade som Wilhelminas tolk.

Wilhelmina omsatte raskt nya impulser i verksamheten hemmavid. Hon lärde sig att grönsaker var viktigt i det franska köket och införde råa grönsaker och olivoljedressing i Storvik.

När det dyra köttet ersattes med egenodlade grönsaker ökade förtjänsten med 20 procent och hon skriver: ➤

"Det var nästan lustigt, huru rädsla för grönsallad och olja svenskarna vid den tiden voro! Men det fanns godt om utlänningar som passerade Storvik sommartiden. Då dessa fingo se mina salladsskålar, togo de rundligt för sig - svenskarna tittade ett tag på och gjorde snart sammaledes."

På den tiden hade järnvägsstyrelsen trädgårdsodlingar vid stationerna och Wilhelmina anlade en egen köksträdgård och byggde ett växthus som värmdes upp för åretruntbruk. Där odlades både grönsaker och snittblommor som fick pryda restaurangborden i Storvik också vintertid. Också en vana hon tagit med sig hem till Sverige.

1888 gifte hon sig med vinhandlaren **Pehr Skogh** (1849-1904) från Östersund, och han hjälpte säkert till att kombinera mat och vin på de många middagar och fester hon arrangerade till mångas belåtenhet.

Wilhelmina tog snabbt till sig tekniska innovationer som elektricitet, telefon och "ångpannelära". Hon höjde komforten på sina hotell med centralvärme och elektrisk belysning. I telefonens

barndom var hon bland de första att skaffa telefon och bekostade själv uppsättningen av telefonledningar mellan sina hotell. En sträcka på totalt 15 mil.

SAMARBETAR MED BRITTISK TURISTPIONJÄR

På Wilhelminas hotell erbjöds tidigt jakt- och fiskeresor och hon annonserade flitigt i rikspresen och i de för den tiden nya turistböckerna. Hon gav ut egna resebroschyrer på tyska, engelska och franska då målgruppen i Sverige ansågs för liten. Efter flera resor till London lyckades hon få igång ett samarbete med turistpionjären **Thomas Cook**, personen som grundade massturismen och skapade resechecken och hotellvouchern. Wilhelmina tog efter och skapade kuponger som gav övernattningsnätter på hennes hotell och som gick att köpa både i London och i huvudstaden.

Många var de celebra gäster som besökte hennes hotell. **Kung Oscar II** (1829-1907) för land och rike runt för att inviga nya järnvägssträckor och var ofta på jaktresor i de norrländska skogarna. Då var det självklart att det var Wilhelmina som arrangerade festmiddagarna åt kungen och hans folk.

Wilhelmina kan ta åt sig äran att vara först med den moderna upplevelseturismen. I den lokala tidningen i Hälsingland framgår att hon redan 1887 erbjöd högklassigt boende och äventyrliga naturupplevelser och för ändamålet arrenderade jaktmarker i skogarna kring Bollnäs samt fiskevattnen i Ljusnan.

I Rättvik fortsatte hon med samma koncept och Rättvikshotellen blev snabbt bland de mest efterfrågade. Många var med och bidrog till att turismen kom till Dalarna, men Wilhelmina var först med att skapa en hållbar affärsidé som attraherade många.

Järnvägens expansion under 1800-talet lade grunden för den snabba tillväxten av hotell- och restaurangnäringen.

Tillväxt. Under Wilhelmina Skoghs tid som vd växte Grand Hôtel med den del som heter Royal och Vinterträdgården. Bilden visar hotellet före tillbyggnaden, som gjordes bakpå hotellet och idag hade synts till vänster i denna bild.

FOTO CARL J. LARSSON/TEKNISKA MUSEET

Dalarna. Turisthotellet i Rättvik blev en av Wilhelmina Skoghs framgångar.

Alkoholserveringen i tredje klassens väntsal lockade den fattiga allmogen och de uttröttade industriarbetarna. Öl pumpades ur stora fat och serverades för tio öre muggen. Många blev redlöst berusade, något som skapade oordning i lokalsamhället till polisväsendets förtret.

KRÅNGEL MED ALKOHOLTILLSTÅND

Lokala politiker såg inte med blida ögon på väntsalarnas ölförsäljning och försökte med hjälp av nykterhetsrörelsen begränsa utskänkingen. I Rättvik bjöd ansökan om utskänkningstillstånd på hårt motstånd och Wilhelmina fick nykterhetsrörelsen emot sig.

Det var med bara knapp majoritet i församlingen som tillståndet gavs 1897. Till slut tröttnade Wilhelmina Skogh på motståndet och retade upp politikerna i Bollnäs ordentligt, som på en kommunalstämma 1901:

"... uttalade sin stora harm och förtrytelse dels över det i högsta grad trotsiga och ringaktande sätt mot kommunen, kommunalstämman och polisbetjening, som ... Wilhelmina Skogh i sin afgifna förklaring öfver nämndens ansökan låtit

komma ... att om någon oordning å restaurationen i fråga förekommit, så skulle det bero på att kommunalnämnd och polisbetjeningen icke fullgjort sina skyldigheter."

HUVUDSTADEN NÄSTA

Efter decennier av exempellös framgång på landsbygden handplockades Wilhelmina Skogh 1902 till landets mest fashionabla hotell - Grand Hôtel i Stockholm. Hotellens ekonomi var körd i botten och det behövdes den dugligaste hotellchef som gick att få.

I *Dagens Nyheter* beskrev hon flera år senare utmaningen så här:

"Jag hade stora både yttre och inre svårigheter att bekämpa. Till det inre räknar jag som den värsta den formella anarki, som rådde bland hotellets betjening och som fordrades en god del av min kraft för att så snart som möjligt få bukt med. De yttre, ekonomiska svårigheterna har det stora tillmötesgående jag rönt och alltså rörer av publiken hjälpt mig att övervinna."

Hennes verksamhetslust gjorde att hon efter några år sjösatte en gigantisk utbyggnad av hotellet. ➤

Slutstation. Pampiga Villa Foresta var tänkt att bli Wilhelmina Skoghs privata bostad, men ekonomiska trångmål tvingade henne att lämna huset.

Uppdraget att uppföra det som blev Grand Hôtel Royal med den världsberömda Vinterträdgården gick till arkitekterna **Ernst Stenhammar** (1859-1927) och **Lars Wahlman** (1870-1952). Byggekostnaden beräknades till den på den tiden hiskeliga summan 1,5 miljoner kronor. "Ett furstligt Stockholms hotell" skrev *Dagens Nyheter* långt innan Royal öppnade.

SPARKAS FRÅN GRAND HÔTEL

Det skulle ta nästan tre år innan Grand Hôtel Royal blev klart. När det nya hotellet öppnade för allmänheten 24 januari 1909 arbetade 120 personer där och byggekostnaderna hade skenat och överskridits med en miljon kronor. Ytterst ansvarig var Wilhelmina Skogh.

Bakom kulisserna pågick en inre strid i ledningen. Parallellt med detta började den svenska storstrejken, vilken lamslog landet. Vinterträdgården blev hotfullt tom på gäster, men dess skönhet kunde ingen förneka.

Tidningen *Idun* skrev om:

"ett karavanseraj, där sydländsk färgprakt och sydländsk vegetation enat sig med nordisk värme och hemtrefnad till ett förtjusande helt."

Den 15 december 1910 avgick Wilhelmina Skogh från sin post. I praktiken fick hon sparken, och till en journalist sa hon att hon utsatts för intriger och vad hon ansåg var en "palatskupp". Hon var mycket trött efter tre tuffa krisår.

Som anställd hos Wilhelmina var man i det närmaste livegen. Det vittnar de "ordningsregler för betjening" hon satte upp för anställda i Storvik. Kvinnor och män fick varken besöka varandras rum eller prata med någon utanför staketet, och om de lämnade hotellet utan tillstånd så blev det löneavdrag. Men arbetsmiljön

i hotell- och restaurangbranschen var tuff, och liknande arbetsvillkor genomsyrade hela branschen.

På Grand Hôtel införde hon en bok där gäster fick framföra klagomål mot personalen, och när hon åtgärdat saken så signerade hon i boken. Ingen detalj lämnades åt slumpen, endast det bästa var gott nog åt Grands celebra gäster.

Om hon upplevdes som en tyrann av anställda så uppskattades hon varmt av andra. Konstnären **Carl Larsson** (1853-1919) var inbjuden på Grand 1908 och Wilhelmina gjorde stort intryck och han skrev ett tackbrev till henne:

"Ni är en härlig kvinna! Och därför angav ni också den glada och öppenhyärtiga ton vid denna ståtliga middag som ni bjöd oss på igår. Och sådana rara och betydande människor ni samlat. Och ert humoristiska och varma tal. Tack!"

TOG SITT LIV

Stenborgen *Foresta* på Lidingö som hon låtit bygga blev hennes hem under många år, och Wilhelmina fortsatte med resor och viss restaurangrörelse på Foresta. Men några år innan sin död tvingades hon på grund av ekonomiska svårigheter att sälja sitt livsverk och flytta till en våning på Grand Hôtel. Där hittades hon medvetslös en dag i juni 1926 och fördes till Sabbatsbergs sjukhus. Några dagar senare, den 18 juni, avled hon utan att ha återfått medvetandet. Enligt dödsattesten valde hon själv att avsluta sitt liv och begravningen genomfördes i avskildhet.

Det blev alltså det tragiska slutet för en av de stora pionjerna under industrialiseringen. Idag är de flesta av hennes hotell borta, men hennes arv lever kvar i den för oss självklara upplevelseindustrin och i våra moderna mat- och bordsvanor. •

Hotelldöd. Wilhelmina Skogh drabbades i slutet av sitt liv av ekonomiska svårigheter. 1926 begick hon självmord.

HOTELL MED VÄRLDSRYKTE

TEXT NILS JOHAN TJÄRLUND

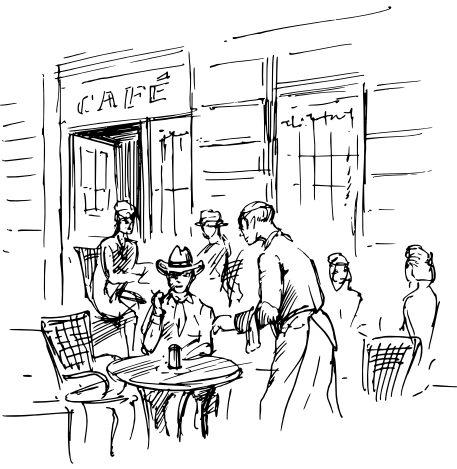
Knaust blev träpatronernas vattenhål

SUNDSVALLSPROFIL. Få svenska hotell har som Hotel Knaust i Sundsvall nått internationell berömmelse.

Dess historia sträcker sig tillbaka till träpatronernas mytomspunna epok. Här berättades jakthistorierna om skvadern, kung Chulalongkorn lärde sig älska laxmajonnäs och i spegelsalen hördes tonerna från damorkestrar. I blickfånget finns, nu som då, den solfjäderformade marmortrappan.

Anrikt. Efter två decenniers törnrosasömn väcktes Hotel Knaust till liv igen av Elite Hotels 2002.

Mitt i Sundsvalls stadskärna, på Storgatan 13, reser sig en av den svenska hotellbranschens legendariska byggnader: elegant och sirlig som en "grande dame" i ljusgrå puts med sockel av granit. Ovanför entrén blänker namnet "Hotel Knaust" i guld på fasaden.

Morgonen den 9 november 1891 slogs hotellets dörrar upp för första gången. Numera öppnas de tunga ekportarna per automatik och låter gästerna träda in i vestibulen där norrländska naturmotiv pryder väggarna. Men det är inget mot vad som väntar.

Blicken dras instinktivt mot foajén. I det dunkla ljuset välver sig trapphallen och marmortrappan breder ut sig i hela sitt omfång. Konstfulla räcken av smidesjärn och skruvade barockkolonner följer hela vägen upp genom fyra våningsplan.

Trappan har mer än något annat kommit att symbolisera hotellets karaktär och väsen: som en teaterscen för att synas och kring vilken hela hotellet är byggt. Att trappan gett upphov till legender i stil med den om kavallerilöjtnanten som påstods ha ridit uppför den, är bara ett tecken på det intryck och den påverkan på sinnena den kom att få.

Just den historien får nog avskrivas som en myt. Sant är dock att det har gjorts flera försök att förverkliga fiktionen, bland annat i adventstid 1978 då travhästen Gael Noon reds uppför trappan av den blott 13-åriga **Maivy Lindberg**. Men ner ville det sig inte. Fuxen fick åka hiss för att komma på säker mark igen.

Bakom hotellet stod den företagsamma släkten Knaust med ursprung i Tyskland. Anfadern **Christian Knaust** tog tjänst i den svenska armén under Karl XII. 1715 landsteg han i Ystad och blev bofast. 1835 föddes en sonsons sonson, **Gustaf Ferdinand Knaust**, i Helsingborg. Han kom att bli den förste i släkten som drog norrut, lockad av utvecklingen i de norrländska trävarudistrikten.

År 1856 steg han i land i Sundsvall och fick anställning på värdshuset Casino vid hamnen. Efter några läroår öppnade han 1861 egen krog, Skomakarkällaren. ➤

Ögongodis. Hotel Knausts trappa är en internationellt känd skönhet. Kring denna finns många historier, bland annat om en löjtnant och en häst. Den lilla bilden är från kung Chulalongkorns besök i Sundsvall.

FOTO EUTE HOTELS

FOTO OSKAR W. OLSSON, SUNDSVALLS MUSEUMS FOTOARKIV

Konversant. Hotel Knausts schweizeri på 1890-talet, med en atmosfär av Centraleuropa. I mitten av bilden syns hotellets ägare Adolf Fredrik Knaust, vid samma bord sitter redaktör Gustaf Peterson vid Sundsvalls Tidning samt manufakturhandlare S. M. Jacobson i mitten.

En tid senare startade han det allra första Hotel Knaust. Byggnaden var av trä med burspråk ut mot gatan. "Hörnan" blev en populär samlingspunkt för sågverksägare, redare och köpmän. Om somrarna drev Knaust dessutom värdshuset Tivoli på de grönskande sluttningarna norr om hamnen.

Det var framsynt att satsa på hotell- och restaurangrörelse i Sundsvall. Staden var en av de snabbast växande i Sverige under 1800-talets andra hälft. De viktigaste branscherna, vid sidan av skogsnäringen, var sjöfarten, handeln och bank- och försäkringsväsendet - näringar som präglar staden än idag.

Rörelsen övertogs 1883 av brorsonen **Adolf Fredrik Knaust**, som gifte sig med **Anna Svensson** från Tuna utanför Vimmerby. Hon hade varit restauratris på ångaren Strömkarlen i Ångermanälven och var känd för sin förträffliga matlagning.

År 1887 tog det unga paret över Hotel Nord på Storgatan 18, som då var Norrlands förnämsta med 70 rum. Men bara några månader senare inträffade katastrofen.

KATASTROFEN 1888

Den 25 juni 1888 lämnade ett outplånligt spår efter sig. Nästan hela Sundsvall förintades i en stor stadsbrand. Fem människor omkom och över 9 000 förlorade sina hem. Anna Knaust visade prov på rådhets och lyckades med sina anställda rädda en stor del av silvret och sängkläderna från Hotel Nord till sommarvärdshuset Tivoli. I dess salar togs många hemlösa emot veckorna efter branden.

Makarna Knaust beslutade att återskapa Hotel Nord, men nu i en mer överdådig form. Även den solfjäderformade trappan inspirerades av en förlaga från det nedbrunna hotellet.

Sundsvallsbranden blev startskottet för en stadsutveckling utan motstycke. På några få år reste sig det nya Sundsvall ur askan med stenbyggnader ritade av tidens stjärnarkitekter. Staden framstod som en skimrande hägring mitt i den norrländska storskogen, med det nya Hotel Knaust som en av juvelerna.

En av många episoder från tiden runt 1900 handlar om några herrar som kommit från Härnösand där de ätit middag och nu skulle njuta av kaffe och punsch på Knaust. De ville slå på stort och när servitrisen frågade hur många punschhalvor de ville ha, replikerade de att de önskade en av varje sort. Servitrisen gjorde stora ögon och frågade hur länge herrarna hade tänkt att stanna kvar på Knaust: i förråden fanns inte mindre än 54 sorters punsch.

Här ordnades otaliga affärsluncher, bolagsstämmor och företagsjubileer. Sådana kvällar flödade såväl drycker som skrönor. I Knausts salar föddes jakthistorierna om fabeldjuret skvadern, den märkliga hybriden av hare och tjäder, som så småningom skulle bli en paradrätt på menyn.

Sundsvall blev omskrivet i pressen som ett exotiskt resmål - den nordligaste stenstaden i Europa, omgiven av storslagen natur. De natursköna älvdalarna lockade till och med utländska kunligheter och Hotel Knaust blev ett nav för den nya turismen.

Ett av de minnesvärda besöken inträffade i juli 1897. Då flockades stadsborna utanför ingången för att få en skymt av den thailändske kungen **Chulalongkorn**. Han ville lära sig mer om träindustrin, vilken var under utveckling i Thailand. Kungen var oerhört förtjust i laxmajonnäs, "till vilken han förtärde ofantliga massor grönsallad", men nobbade surströmming.

Inga uppoffringar var för stora för att behaga gästerna. En gång skulle en disponentdirektör arrangera en stor middag, men efter inspektion av lokalerna fann han utrymmet för trångt. "Då slår vi ut en vägg", förklarade Anna Knaust bestämt. Sagt och gjort, väggen togs bort, men efter festen sattes den dit igen på mindre än en dag. Det ska väl tilläggas att episoden inte ägde rum på det "äkta" Knaust, utan på det provisoriska hotell i trä som fanns åren efter stadsbranden.

Hotel Knaust var en gastronomins högborg. Adolfs och Annas son **Oscar Knaust** utbildade sig under flera år i Tyskland, Frankrike och England och blev en fullfjädrad källarmästare av internationell klass. Han introducerade delar av det franska köket i Sverige och genom artiklar i pressen och kåserier i radion blev han "Oscar" med hela svenska folket.

Oscar Knaust hade också en humoristisk och äventyrlysten sida med smak för snabba bilar, flyg och trav. Bland annat såg han till att göra Sundsvall till en av startplatserna för Monte Carlo-rallyt. Året var 1930, och året därpå deltog han själv i rallyt iförd en overall av kattskinn!

Efter andra världskriget upplevde hotellet en ny storhetsperiod, då i regi av **familjen Wilöf**. Spegelsalen byggdes om till en av Sveriges vackraste kvällsrestauranger och festvåningens kapacitet utökades till 250 gäster. Hotellet gästades av den tidens stora artister och det fanns till och med en särskild Jussi Björling-svit, där världstenoren själv premiärsov och närapå råkade ut för en lunginflammation. Hantverkarna hade glömt att täta fönsterlisterna! En annan gång vaknade gästerna av **Louis Armstrongs** jazzimprovisationer i nattens mörkaste timmar.

Minnesvärd var också Luciadagen år 1972, då den åldrande **Zarah Leander** gjorde ett av sina sista stora framträdanden. I trappan sjöng hon sina paradnummer som "Vill ni se en stjärna" klädd i vitt med silverglitrande broderier och svajande plymer.

Men 1970-talet innebar en brant ekonomisk nedgång. En förklaring var förlusten av en trogen kundkrets: de handelsresande. Sundsvalls butiksinnehavare hade börjat resa direkt till Stockholm för att göra sina uppköp. Det var också sämre tider för affärsrepresentation och konkurrensen hårdnade, samtidigt som hotellet stod inför dyrbara renoveringsbehov. Till slut fanns ingen annan utväg än att stänga hotellet, vid jultid 1978.

ÅTERUPPSTOD EFTER 24 ÅR

Efter några turbulenta decennier med kontor för Patentverkets bolagsbyrå och en misslyckad saluhall, återuppstod Knaust som hotell år 2002, nu i Elite Hotels regi. Hotellentreprenören **Bicky Chakraborty** har gett nytt liv åt den anrika byggnaden som blivit skådeplatsen för nya berättelser och möten. I gästböckerna kan man läsa hälsningar från de senaste årens celebra gäster som Elton John, Rod Stewart, Gary Moore och Pink, för att nämna några.

Hotel Knaust är ett av få hotell på den svenska landsorten som gett eko långt utanför Sveriges gränser och är en symbol för den självmedvetna stad som växte fram i Sundsvall i slutet av 1800-talet. Från trappan på Knaust är det inte många fysiska mil till Liden, Njurunda eller Stöde - men i den andliga geografin ligger Budapest, Wien eller Rom betydligt närmare. ●

FOTO M. ALSTRUPSUNDVALLS MUSEUMS FOTOARKIV

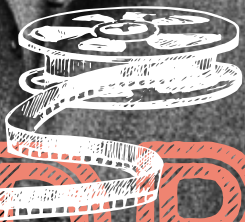

Framåt. Gustaf Ferdinand och Carolina Sofia Knaust blev Sundsvalls ledande krögarpar på 1860- och 70-talen.

HOTEL KNAUST GENOM ÅREN

1861	Gustaf Ferdinand Knaust öppnar sin första krog i Sundsvall.
1887	Adolf Fredrik och Anna Knaust övertar Hotel Nord.
1888	Sundsvallsbranden den 25 juni.
1891	Det nya Hotel Knaust öppnar den 9 november.
1921	Hotellet ombildas till aktiebolag med Zadig Hirschfeldt som vd.
1947	Ett konsortium med bland andra Paul Meyer, Grand Hôtel i Stockholm, övertar hotellet med Gunnar Wilöf som platschef.
1960	Hotel Knaust blir familjeägt igen inom släkten Wilöf.
1978	Hotellet stänger.
1980–1990	Kontor för Patentverkets bolagsbyrå.
2002	Elite Hotel Knaust öppnar.
2016	Hotellet firar 125-årsjubileum.

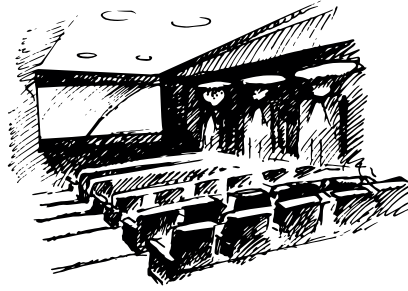
Näsa för film. Anders Sandrew föddes i en bondfamilj men dog som en av Sveriges största nöjesprofiler.

SANDREWS

VISSTE VAD
folket ville ha

TEXT MATS CARLSON-LENART

FILMFURSTE. *Den excentriske filmkungen Anders Sandrew expanderade oupphörligt sitt film- och teaterimperium fram till sin död 1957 och slapp därmed uppleva hur teve på bara några få år halverade antalet biobesök i Sverige.*

Den 21 oktober 1957 var en sorgens dag i Engelbrektskyrkan i Stockholm. Några dagar tidigare hade filmkungen **Anders Sandrew**, 72 år gammal, avlidit på Röda Korsets sjukhus. Nu skulle han jordfästas. Kistan bars av åtta livré-klädda biografvaktmästare. I kyrkan fanns flera hundra av Sandrew-bolagets anställda, liksom många skådespelare och andra frilansande filmarbetare.

Men det var inte bara en av det svenska folkhemmets viktigaste försörjare av underhållning som gått ur tiden utan en hel epok - nämligen biografnäringens glansperiod.

Visserligen var 1956 all time high för de svenska biobesöken men under de närmaste åren skulle de minska dramatiskt. Anders Sandrews företag skulle bli ledande i branschens försök att möta konkurrensen från teve, hyrfilm med mera, men till sist skulle också det komma att dra sig ur en allt mindre och tuffare marknad.

BONDSONEN BLEV BIOENTREPRENÖR

När Anders Sandrew föddes i en bondfamilj i Vendels socken i Uppland 1885 fanns ännu inte rörliga bilder. När han som 16-åring tillsammans med en äldre bror köpte en liten speceriaffär på Östermalm i Stockholm fanns ännu ingen riktig biograf i staden. Och när väl filmen gjorde sitt intåg i Sverige ett par år senare var Anders Sandrew inte särskilt intresserad.

Men det gick bra för brödernas rörelse och de arbetade upp butiken till en lysande affär. Att fokusera på kunden kan idag verka självklart, men det var det inte i början av 1900-talet - Anders Sandrew förstod dock från början att nöjda och återkommande kunder var A och O för att lyckas.

Det var också butiken som gav honom sitt efternamn. Egentligen hette han Anders Andersson, men år 1901 när bröderna övertog butiken så fann de att firmanamnet Bröderna Andersson redan var taget. Då bestämde sig Anders för att byta efternamn. Sitt nya namn fann han i sin egen butiks sortiment - Sandrew's Port.

Anders Sandrew levde ett enkelt liv. Pengarna han tjänade på speceriaffären investerade han inte i dyra vanor, utan i fastigheter.

1925 köpte han en fastighet i hörnet av S:t Eriksgatan och Fleminggatan på Kungsholmen, som han lät renovera och även förse med en biograflokal. Under arbetets gång kom flera anbud in på biografkontraktet, vilket väckte Anders Sandrews intresse. Han bestämde sig för att driva biografen själv.

Metropol-Teatern var måhända en typisk kvartersbio med blott 400 platser i salongen, men början till 1900-talets märkligaste svenska film- och teaterimperium blev det i vilket fall.

EXPANSIVT DECENNIIUM

Efter den första biografen rullade det på i snabb takt. På tolv år lät Anders Sandrew bygga elva nya biografer i Stockholm. Ljudfilmen hade gjort sin entré och hela branschen växte lavinartat.

Plaza var Stockholms första biograf byggd specifikt för ljudfilm. Astoria, Grand och Royal var de stora premiärbiograferna med den sistnämnda som den allra förnämsta. Störst salong hade dock Victoria på Söder, som trots det betraktades om inte som kvarters-, så i alla fall som en stadsdelsbio.

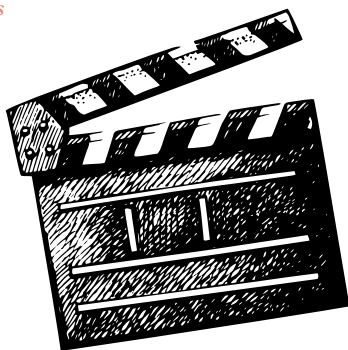
Sitt allt större biografimperium, som några år in på 1930-talet hade ett par hundra anställda, skötte Anders Sandrew länge från sin verkliga ögonsten, den gamla speceriaffären på Östermalm, där han från 1925 hyrde en egen liten lägenhet ovanför butiken. Lägenheten var dock framför allt den växande bioverksamhetens kontor. Den enda egna vrån Anders Sandrew hade i sin lägenhet var ett litet sovrum.

BUTIKSLUNCH

Först 1937 - i samband med att Sandrew-Biograferna AB bildades - skaffade sig Sandrew ett riktigt kontor, ovanför konkurrenten SF:s stora premiärbiograf Palladium på Kungsgatan. Men varje lunchrast tog Anders Sandrew sin kontorspersonal på bussen och åkte den rätt långa vägen tillbaka till butiken i hörnet Kommendörsgatan-Grevgatan. Där bjöds det, i ett lunchrum ➤

Filmtajm. Sandrews började producera filmer för att ha något att visa på sina biografer. På bilden fröken Pram, kvinnlig filmfotograf på Sandrews ateljéer, på väg ut med filmkameran 1942.

Miljövänligt. Anders Sandrew tog sig vanligen fram i stan på cykel, en vana han behöll långt upp i åren.

innanför butikslokalen, på ett enkelt mål husmanskost, helt i ägarens anda. Denna tradition lär ha pågått så länge Sandrew levde.

52 år gammal lämnade Anders Sandrew till slut också sin lilla lya ovanför speceriaffären och flyttade till en ståndsmässig sexrummare i en fastighet med biograf vid Birger Jarlsgatan, som han köpt. På väggarna hängde etsningar av frodiga kullor signerade Zorn och naturmålningar av Liljefors.

BUDGETRESANDE OCH DÅLIG ENGELSKA

Anders Sandrews stora intresse för att resa kom till sin rätt i rollen som biografkedjeägare. Ofta flög han till Paris, Berlin, Hamburg och London och såg på ny film, för eventuell visning i Sverige.

"I Paris ser man på film tolv timmar i sträck, då gäller det att ha en smörgås i fickan", sa Sandrew i en radiointervju 1957.

Hans favoritstad var dock Rom. Och mot slutet av sitt liv, just när SAS öppnat nordpolsrutten till Los Angeles, tog sig Sandrew ända bort till Hollywood, fast då var det en ren semesterresa.

Sandrews sparsamhet var omtalad och en talande episod berättas av **Eric Wennerholm** i biografen *Pappa Sandrew*. Filmkungen och en medarbetare hade tagit in på det fina hotellet Claridge's i London. Medarbetaren fann Sandrew på sitt hotellrum bekvämt bakåtlutad i en stol, som alltid omgiven av högar av manuskript och tidningar. På bordet bredvid låg en svensk limpa, ett paket smör, en flaska mjölk och några apelsiner.

"Som du ser slipper jag gå ner och äta en fin middag i en tråkig matsal", sa Sandrew belåtet. "Men gå ner du och gör av med mina pengar!"

Omtalat är också det telegram som Sandrew en gång sände från England. Trots otaliga resor lärde sig filmkungen aldrig engelska

i någon nämnvärd utsträckning och det blev något missförstånd när han beställde att ett meddelande om att han var på väg hem skulle skickas till kontoret i Stockholm: I AM A COMING MAN.

Men publiken i Sverige ville inte minst ha svensk film och 1930-talets filmbransch hade svårt att tillgodose en växande marknad med allt fler biografier och ett ökande antal biobesök per svensk.

Därför började Anders Sandrew även verka som filmproducent i stort format, också detta märkesåret 1937. På Lästmakargatan, mitt i Stockholm, övertog han en mindre studioloal och bildade Sandrew-Ateljéerna AB.

GJORDE FILMER FÖR EGNA BIOGRAFER

Under de följande 20-25 åren gjordes, ofta i samarbete med andra produktionsbolag, 10-15 långfilmer per år - med syftet att tillgodose Sandrewbiografernas publiks sug efter svensk film.

Den lilla studio på Lästmakargatan visade sig snart vara otillräcklig.

1948 övertog Sandrews en gammal kreatursuppväxningsarena (Allstadion) på Gärdet, en rest från 1930 års Stockholmsutställning, som byggts om till filmateljéer. Bland de filmer som helt och hållet gjordes i Sandrew-Ateljéerna fanns **Alf Sjöbergs** *Fröken Julie* med **Anita Björk**, som erövrade stora priset vid Cannesfestivalen 1951 - förmodligen en middagshöjd under Anders Sandrews långa filmföretagarbana.

Chef för filmateljéerna var Anders Sandrews brorson **Josef Andersson**, liksom Sandrew själv bondson från uppländska Vendel. Josef var långt ifrån den ende släktingen till Sandrew som fick arbete i företagen av den släktkäre Anders. En annan brorson, **Sven Andersson**, var programchef och dennes bror **Åke Andersson** var teknisk chef i koncernen. Kusinen **Ruben Larsson** innehade den viktiga positionen som kassadirektör. ➤

Flott. Jämfört med idag var det tidiga 1900-talets biografier en lyxigare historia. Bilden visar Astorias salong 1924.

FOTO HISTORISK BILDBYRÅ

Framgång. Änglar finns dom, med Jarl Kulle och Christina Schollin från 1961, var en av de största framgångarna för Sandrews som filmbolag.

Även på lägre befattningar återfanns under längre eller kortare perioder Sandrewsläktingar, ofta från den uppländska landsbygden.

De flesta släktingar lämnade företaget snart efter Anders Sandrews död men ett undantag var hans systerson, filmklipparen **Ingmar Rohlin** som var kvar till sin pension 1984.

Men som nämnts var det egentligen teater som mest intresserade Anders Sandrew, inte minst operett och revy. 1941 lät han bygga om biografen Carlton till Scala-Teatern och 1942 köpte Sandrew Södra Teatern.

Och 1947 övertog Sandrew den olönsamma men välrenommerade Oscarsteatern. Ägarskapet tycks han ha sett som en personlig passion. Förlusterna på Oscars var stora under 1950-talet.

"Vissa håller sig med älskarinnor, jag har Oscars", är ett av de Anders Sandrew-citat som blivit bevingade ord för dem som är intresserade av svensk kultur- och nöjeshistoria.

Med åren lär ungarlen Sandrew ha känt sig allt mer ensam och övergiven. Han var bra på att tjäna pengar men dålig på att leva, som någon sa. Kanske ångrade han att så mycket av livstiden gått

åt till arbete (15 timmar per dag brukade han själv uppge) och att han som mer eller mindre allmänt kallades "Pappa Sandrew" inte hade några egna barn.

Under sina sista år plågades den storvuxne Anders Sandrew av en tilltagande diabetes, samtidigt som han hade svårt att lägga om kost och livsstil i mer hälsosam riktning - rejält med smör på brödet skulle det vara.

KROGAR OCH LANDSORTS BIOGRAFER

I mars 1957 var han med på sin 25:e och sista biografinvigning, China i Linköping. Genom köpet av Royal Film 1953 hade Sandrew utvidgat sitt revir till landsorten och han ägde de sista åren av sitt liv biografier över hela Sverige. Hans imperium omfattade även några restauranger, och speceriaffären på Östermalm ville han inte släppa.

Den 12 oktober 1957 dog Anders Sandrew. När testamentet öppnades i den avlidnes våning, med ett 30-tal släktingar närvarande, stod det klart att släkten skulle erhålla merparten av tillgångarna (cirka 150 miljoner kronor i våra dagars värde) men

FOTO SANDREWS ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA

att Sandrewsföretagen ställdes under kontroll av en stiftelse, Anders Sandrews Stiftelse. Denna stiftelses årliga avkastning skulle användas till att stötta unga begåvningar inom film och teater. Redan flera år före sin död hade Sandrew beslutat att hans advokat sen många år, Eric Wennerholm, skulle ha huvudansvaret för imperiets fortsatta öden.

IMPERIET AVECKLAS

I sitt testamente lämnade Anders Sandrew instruktioner för hur han ville att hans företag skulle skötas efter sin död. Han är där öppen och införstådd med att hans bransch skulle komma att förändras:

"Jag står icke främmande för den tanken att biografverksamheten liksom filminspelningen kan undergå väsentliga förändringar i landet och alltså den affärsverksamhet som bedrivs av de bolag Stiftelsen äger måste ändra karaktär och eventuellt slå in på andra, i den tid det gäller lämpliga områden."

Kanske var det med dessa rader i ryggen som Anders Sandrews första biograf Metropoli-Teatern osentimentalt kunde inkluderas i de kvartersbiografer som lades ner i början av 60-talet. Men inte minst uppmuntrade testamentet till kreativitet och innovation för att kunna hålla företaget Sandrews levande, och i många avseenden även ledande, i den starkt föränderliga film- och bio-sektorn, i ytterligare många decennier.

Och hur gick det då med filmkungen från Vendels verkliga ögonsten - speceriaffären på Östermalm som han köpte 1901. Jo, den såldes redan några månader efter Sandrews död. Men en relief på husväggen påminner om en av 1900-talets märkligaste svenska imperiebyggare.

Även om antalet biobesök minskade drastiskt åren efter Anders Sandrews död så hade företaget ett par av sina största enskilda framgångar kring 1960 - filmen *Änglar finns dom* och den första uppsättningen av *My Fair Lady* på Oscars.

ATELJÉERNA LADES NED

Antalet egenproducerade Sandrewfilmer per år gick ner betydligt och de egna filmateljéerna avvecklades, men de filmer som gjordes under till exempel 1960- och 70-talen var ofta i konstnärlig framkant och exempelvis Vilgot Sjömans "Nyfiken"-filmer blev omtalade succéer.

Göran Lindgren, som var Sandrewföretagens ledare under 1960- 70- och 80-talen, introducerade en ny tids regissörers filmer för svensk publik, bland andra Chabrol, Truffaut och Fassbinder.

Sandrews satsade tidigt på biografer med multisalonger, allra först var ombyggnaden av Grand i Stockholm kring 1970.

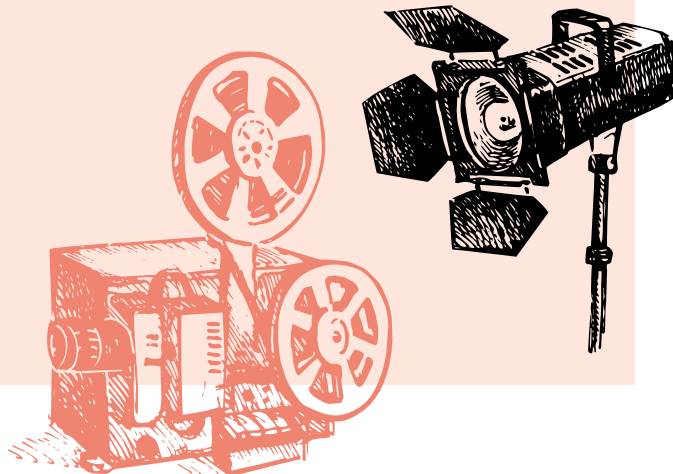
I Anders Sandrews anda behölls teatrarna inom företaget fram till 1998. Samma år bildade Sandrews tillsammans med Schibstedkoncernen ett nytt bolag som drev biografer i hela Norden. Detta företag ville 2004 sälja Sandrews biografer till SF, men affären godkändes inte. 2006 såldes dock biograferna till ett annat företag för att en kort tid senare övergå till SF.

Samarbetet med Schibsted avslutades 2006 och under de senaste tio åren har även övrig verksamhet inom film och bio avvecklats. •

SANDREWS IDAG

Anders Sandrews stiftelse fortsätter att årligen dela ut stipendier till unga begåvningar inom film, dans, musik och teater. Stiftelsens förmögenhet var 2016 cirka 700 miljoner kronor.

Stiftelsen äger och förvaltar fortfarande fastigheten "Villa Sandrew" på Floragatan i Stockholm som inköptes 1970 och dit Sandrewföretagens huvudkontor flyttade samma år.

100 år med

TEXT BODIL HASSELGREN
BILD GRÖNA LUNDS ARKIV
HOS CENTRUM FÖR NÄRINGS-
LIVSHISTORIA

UTSTÄLLDA MÄNNISKOR

FREAKSHOW. Funktionshinder, olika hudfärger och sex är tre typer av möjliga attraktioner som inte längre går att hitta på svenska nöjesfält. Men att visa upp människor som avviker från normen har varit ett folknöje i århundraden, och något som var närvarande på Sveriges äldsta nöjesfält, Gröna Lund, från starten ända fram till 1990-talet.

Smäväxta. Den tyska truppen Glauers Liliputaner ställdes ut under en sommar på Gröna Lund i vad som kallades Sagostaden.

Tivoli Gröna Lund på Djurgården i Stockholm. Det är sommar år 1932 och i restaurangen Dans ut, bakom Liljevalchs konsthall, ställs män, kvinnor och barn från den kongolesiska byn Sara-Kaba ut till allmän beskådan. Det är andra sommaren i rad som tivolit visar upp individer från den afrikanska kontinenten som en typ av underhållning. Året innan har man tillsammans med professorn i etnografi på Stockholms universitet, **Gerhard Lindblom**, fått kontakt med fransmannen **Maurice Fontenay** som turnerade runt i Europa med en grupp senegaleser. Både 1931 och 1932 har grupper anlitats av tivolit. När de inte visas upp för betalande stockholmare och turister bor människorna på en pråm vid kajen. Utställandet marknadsförs som ett sätt att undervisa svenskarna om människor från andra kulturer, men kan också tas som exempel på en typ av underhållning som ofta kallas för freakshow.

MEDELTIDA ANOR

I likhet med tivolit så är det i USA som freak- och sideshowsen utvecklas under 1800- och 1900-talet. Inspirationen kommer dock från Europa och marknader som *Bartholomew fair* i London vilken hölls årligen 1133-1855. År 1604 kunde Bartholomew fair bland annat visa upp "Puppet-shows, wrestlers, fire-eaters, dwarfs, dancing bears, performing monkeys and caged tigers [...] contortionists and tight-rope walkers".

Makten över dem som ställdes ut hade en så kallad "showman". Det var denna person som bestämde var, hur och när utställandet skulle ske, och tog i majoriteten av fallen hand om den inkomst freakshowen genererade.

I USA är **P. T. Barnum** den främsta av dessa showmän. *Barnums American Museum* var det mest framgångsrika inom mänskliga attraktioner såväl i USA som på den europeiska kontinenten. Runt år 1850 var American Museum New Yorks främsta attraktion och där kunde man se mänskliga kuriositeter som albinos, kortväxta, storväxta, personer med olika funktionsnedsättningar samt medlemmar ur den amerikanska ursprungsbefolkningen.

Freakshowen var en lukrativ verksamhet som hade en världsomspännande marknad. Ofta kunde grupper som till exempel Sara-Kaba tas från sitt hemland för att sedan turnera runt i Europa och USA under flera år. Det är osäkert om Sara-Kaba var gruppens riktiga namn, ofta valdes ett namn som skulle göra grupperna mer exotiska för den västerländska marknaden.

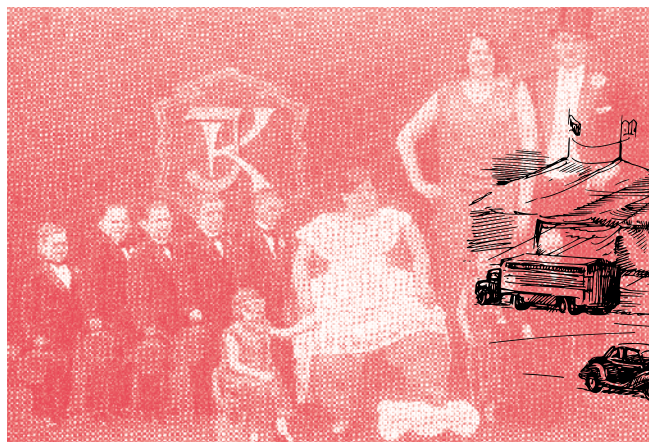
KORTVÄXTA BLEV SEVÄRDHET

Också inne i parken satsade Gröna Lund på freakshow, eller "mänskliga attraktioner" som de också kan kallas. Sommaren 1935 invigdes *Sagostaden Liliput*, en stad i miniatyr placerad till höger om dagens Lustiga Huset, där en grupp kortväxta personer uppträdde och bodde. Det var en tysk trupp som turnerade runt om i Europa under namnet *Glauers Liliputtar* (org. *Glauers Liliputaner*) som för en sommar flyttade in i staden.

Sagostaden Liliput marknadsfördes som "den minsta staden i världen" och hade en egen kyrka, stadshotell, rådhus, teater och casino samt en högvakt. "Liliputtarna" var anställda för att leva sina liv i staden och mot betalning kunde Gröna Lunds besökare ta del av deras bröllop, dop och vaktavlösningar samt ett antal artistuppträdanden. ➤

Självklarhet. Från öppnandet och under många decennier framåt visades olika "freakshower" på Gröna Lund. Båda dessa reklambilder är tagna kring 1900-talets början.

Just bröllopet kom att väcka stor uppmärksamhet då det unga paret gifte sig i Katolska kyrkan i Stockholm. Brudgummens frack syddes upp av Nordiska Kompaniet där den senare också hängdes upp i ett skyltfönster som marknadsföring för såväl Gröna Lund som för Nordiska Kompaniet.

FRÅN AVVIKANDE TILL SEX

Under 1960- och 1970-talet blev en annan typ av underhållning vanligt förekommande på Gröna Lund - striptease och shower med sexuella inslag. Tivolits ledord under de här åren var "barn och sex". Tydligare än så blir det inte när man på Gröna Lundsteatern under den här tiden på dagtid hade barnteaterföreställning, för att på kvällen inhysa en strippklubb.

Strippklubben Pigalle öppnade 1959 och var belägen till höger om Gamla scenen. Såväl svenska som internationella strippor uppträdde på Pigalle där föreställningarna under 1960-talet blev allt mer vågade; från att endast behöva visa bröstet så skulle stripporna nu visa allt. I en promemoria angående verksamheten på teatern Pigalle 1972 beskrivs det hur föreställningarna skulle avslutas med en "lesbisk liveshow".

Fram till 1990-talet var mer eller mindre avklädda uppträdanden vanligt förekommande på Gröna Lund. *Watersplash* var den sista av dessa attraktioner och gick ut på att kvinnor (och till en början även män) iklädda badkläder fick sitta på en plank ovanför en vattenfylld bassäng. När besökare kastade bollar på en måltavla utlöstes en anordning som släppte ner personen i vattnet.

När först männen och sedan kvinnorna vägrade arbeta i *Watersplash* på grund av den stora mängd hot och sexuella trakasserier som de fick utstå från besökare insåg man att tiderna hade förändrats och 1993 lades *Watersplash* ner.

DEL AV NÖJESHISTORIEN

Ända från starten av Gröna Lund 1883 anlätade man ett flertal grupper och individer till vad som idag kan betraktas som freakshow. Under sent 1800-tal framträdde bland annat jättedamen **Angelika** och kvinnoimitatören **Ekstedt** som sjöng *För så gjorde mamma när mamma var flicka*, svärslukaren **Ludvig Rosaschcos** samt en karaktär kallad "Nissen" vars specialitet var

att visa upp "abnormiteter och andra märkvärdigheter, såsom damen utan underkropp", med andra ord en showman med en freakshow. Dessa attraktioner försvann - eller ändrade format - mer och mer under det nya seklet, i och med det så kallade varietéförbudet 1896 som förbjöd förtäring av alkohol i samband med varieté. Men vid Gröna Lunds 50-årsjubileum 1933 gjorde man en hyllning till dessa genom att bland annat anställa *Europas schwerste und dickste dame* **Miss Wanda**, svärslukaren **Vidowski** samt den tatuerade damen **Celly d'Astra**. Trots att det här är en typ av underhållning som idag är långt ifrån politiskt korrekt så är den ändå en del av den svenska och den världsomspännande underhållningsindustrins historia såväl som historien om Sveriges äldsta tivoli. •

ANNORLUNDA BLEV "FREAK"

- **Freak- eller sideshow** är ett utställande och uppvisande av personer som på olika sätt skiljer sig från normen. Det kan handla om etnicitet, funktion eller kön och ibland även om fysiska attribut eller egenskaper.
- **Showerna var ofta** kopplade till nöjesfält, cirkusar och världsutställningar.
- **Historiskt sett** är freakshowen starkt förknippad med olika nöjesinstitutioner och hör på så sätt samman med synen på till exempel nöjesfältet som en plats där man kunde komma bort ifrån verkligheten. I vissa fall fanns också en folkbildande tanke bakom utställandet, men i grund och botten handlade det om vinstdrivande underhållning.
- **Freakshowen kan delas in** i två olika kategorier: dels nya och tidigare "oupptäckta" raser, dels så kallade *lusus naturae*, "naturens skämt eller misstag". Dessa kunde sedan framställas på antingen ett förhålligande eller förtryckande sätt.

KÄLLA: FREAKSHOW AV ROBERT BOGDAN

DANSA FÖR *hjärnan och hjärtat*

KRÖNIKA

HJÄRNGYMPA. *När slutade det vara en allmän social företeelse att dansa sällskapsdans? Jag är inte riktigt säker på vilket årtionde det stora sittandet bröt ut, men det känns som 1980-talet är en vattendelare.*

JAG SOM ÄR FÖDD I SLUTET AV 40-TALET kommer ihåg hur alla dansade när mina föräldrar bjöd hem gäster, om det så var middag med några vänner eller större kalas. Efter middagen rullades mattor undan, grammofonen sattes igång, dansen började och det steppades loss tills det var dags att gå hem. Viktigt var också att man dansade med alla, det ansågs oartigt att bara dansa med en partner. När jag var tonåring på 60-talet var det likadant, på "hippa" hemma hos kompisar dansade vi hela kvällen, twisten hade kommit så vi höll inte i varandra hela tiden men tryckarna mellan twistandet var ack så viktiga.

Dans var tidigare nerven och pulsen i sociala sammanhang, idag känns det som vi mest sitter när vi umgås. Under mina år med nattklubben Alexandra's tänkte jag ofta på att de som verkade ha roligast var de som var flitigast på dansgolvet och när jag själv kände mig trött efter många timmar på jobbet bjöd jag upp en gäst och fick ny ork att jobba kvällen igenom.

DANS INNEBÄR EN MÄNGD intressanta saker:

- Motion, det behöver vi alltid.
- Den som dansar blir avstressad och nivåerna av må-bra-hormoner som serotonin och dopamin ökar.
- Dans i par innebär närhet till en annan människa utan intimitet, något som är en bristvara i vårt moderna samhälle.

Punkterna ovan är kanon och gör dans i sig till en superaktivitet, men den som dansar med en partner tränar även sin hjärna och motverkar demens.

EFTERSOM JAG SEDAN SNART 20 ÅR jobbar med frågor som rör den mogna och äldre kvinnans hälsa studsade jag till när jag läste en artikel av den kände amerikanske dansforskaren och koreografen vid Stanford University, **Richard Powers**.

Artikeln är baserad på medicinska forskningsrapporter angående vilka aktiviteter som hjälper oss att behålla vår mentala skärpa efter fyllda 75. Det visar sig att fysiska aktiviteter som simning, cykling och promenader är strålande för kroppen och hjärtat, men de motverkar inte demens. Läsning är hyfsat bra

motion för hjärnan, korsord och liknande pussel riktigt bra, men det allra bästa sättet att hålla hjärnan ung är att dansa.

HJÄRNAN BEHÖVER HJÄLP ATT hålla sig i trim, när vi blir äldre dör hjärnceller, synapserna blir svagare och vi kan bli glömska. Men hjärnan svarar oerhört bra på träning. Vi kan skapa nya neurala tankebanor om vi ser till att inte tänka i samma banor hela tiden, om vi inte slutar lära oss nya saker utan låter våra hjärnor jobba hårt livet ut.

Att dansa med en partner stimulerar flera olika hjärnfunktioner samtidigt, vilket gör att nya hjärnstigar banas och demensen motas i grind. Och man behöver inte vara en superdansör, det är själva samarbetet till musik som är poängen, inte stilen. Dansa med din partner, din kompis, barnen, hunden, kollegan, och i brist på annat - med ett kvastskäft. Dansa sittande om inte rörligheten är vad den varit.

VI I 1,6 OCH 2,6 MILJONERKLUBBEN HAR i flera år tryckt på att kultur är bra för hälsan, det sambandet är accepterat idag och kultur skrivs ut på recept i flera landsting. Men låt oss inte vänta med kultur och dans tills vi är sjuka, när vi kan förebygga demens med något som är kul för alla, är det bara att följa i tidigare generationers spår och dansa så ofta vi kan, för både hjärnan och hjärtat.

Får jag lov?

FOTO ANGELICA ENGSTRÖM

Alexandra Charles drev den legendariska nattklubben Alexandra's i Stockholm 1968–1988. 1998 grundade hon en ny klubb, 1,6 miljonerklubben, som verkar för kvinnors hälsa.

NÄR PLOCKGODISET (nästan) BLEV BÖRSVARA

ABRUPT. Candykings historia börjar 1980 då den 24-årige entreprenören Christer Forsman bestämde sig för att testa att sälja lösgodis manuellt från ett tombolastånd utanför Vivo-hallen i Alby. 33 framgångsrika år senare skulle företaget börsnoteras - men dagen innan introduktionen stoppas den av ägaren.

TEXT EVA HÄGGMARK
BILD CANDYKINGS HISTORISKA ARKIV
HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLEVSHISTORIA

Godiskungen. Christer Forsman hade en idé om att sälja godis i lösvikt. Den idén kom att revolutionera svensk godisförsäljning i butik.

Christer Forsman hade fått idén om att sälja varor i lösvikt några år tidigare när han arbetade som försäljningschef på ett företag som sålde foder och tillbehör till sällskapsdjur. Så han snickrade ihop ett tombolastånd som han målade och dekorerade med rödvita markiser och satte i gång. Han åkte runt tillsammans med frun, **Anette Forsman**, och försäljningen ökade hela tiden.

1984 började Christer Forsman sälja lösgodis på Vivo Daglivs som låg mittemot hans fruktaffär Bananas på S:t Eriksgatan i Stockholm. I Vivo-butiken såldes ungefär 200-300 kilo av Christer Forsmans godis i veckan, redan från start. Detta gjorde att han vågade satsa på att etablera sig i nästa butik, som låg på Hornsgatan på Södermalm.

I början jobbade Christer Forsman i princip dygnet runt.

- När man startar ett sånt här företag måste man satsa allt, annars går det inte. Jag var tvungen att sluta jobba själv. Vi hade många hundår då jobbet tog all tid. Hela familjen levde hela tiden tillsammans med "Karamellen". Det *var* familjen, säger Anette Forsman om de första åren.

Christer Forsman var en driven entreprenör med egen stil och som ibland pratade innan han tänkte. Han fick ständigt nya idéer. När han var på besök på B&W i Bromma såg han att de sålde blomsterlökar i stora pappkartonger. Det gav honom idén att ställa upp kampanjpallar i affärerna inför olika högtider. De testade vid påsk ett år; greppet visade sig vara ett smart drag och volymerna ökade.

VÄCKTE ONT BLOD

Men samtidigt som affärerna gick bra började det komma in anmälningar till Livsmedelsverket om att det såldes godis i lösvikt i affärer. Var det verkligen tillåtet att sälja godis som kunden plockade själv?

Livsmedelsverket konstaterade 1985 att självplock av godis var tillåtet - men bara om produkterna var hygieniskt placerade, att konfektyren låg i separata behållare och bara fick plockas med en slev eller skopa. Nu fick godisförsäljningen ett snabbt uppsving.

Christer Forsman bildade tillsammans med sin far och bror Karamellgrossisten HB 1984. Startkapitalet var på 15 000 kronor som Christer själv satsade. Karamellgrossisten etablerade sig nu i rask takt i affärer runt om i Stockholm, och försäljningen låg på cirka 100 kilo per vecka och butik. Vid den här tiden utgjorde försäljningen av lösviktsgodis 3-5 procent av den totala konfektyrmarknaden, vilket kan jämföras med år 2000 då den utgjorde cirka 30 procent. 2012 var andelen 29-31 procent i volym mätt.

SNABB TILLVÄXT

Christer Forsman var långt ifrån ensam om att sälja godis i lösvikt i mitten av 1980-talet. Brottaren **Frank Andersson** startade till exempel företaget Franks Candymix. Planen var att erövra godis-sugna konsumenter i Sverige, Norge och USA. Men med 13:90 per hekto var det nästan dubbelt så dyrt som Karamellgrossistens.

På tio år, 1984-1994, gick Karamellgrossisten från en årsomsättning på 700 000 kronor till 150 miljoner kronor. Och under samma tid hade den svenska godiskonsumtionen ökat med nästan två kilo per person och år, från 9,8 kilo till 11,5.

Men Christer Forsman började tvivla på att han hade mer att ge. 1995 tillsattes för första gången en professionell styrelse med bland andra svenska McDonald's grundare **Paul Lederhausen**. Syftet var att få in nya, friska idéer. Vid samma tid bytte företaget namn till Karamellkungen.

Christer Forsman var en rastlös själ och han ville utanför Sveriges gränser. Han breddade verksamheten till Norge, Finland och några östländer. >

Man hade även återförsäljare i USA under en period, men någon halkade på en godisbit och stämde dem, så det fungerade inte.

Trots framgångarna och expansionen började Christer Forsman längta efter att tillbringa mer tid med sina tre barn. 1997 bestämde han sig för att sälja till finska Fazer.

- Han gillade verkligen Fazer som koncern och kände att de skulle kunna ge Karamellkungen det som behövdes för att fortsätta utvecklas. Dessutom gillade han deras choklad, berättar Anette Forsman.

FRÅN GODIS TILL GOKART

Nina Westerberg, vd för Candyking i Finland mellan 2003 och 2015, upplever att Fazers köp var en viktig del i Candykings historia:

- Candyking hade glimten i ögat, var ett flexibelt och innovativt bolag, medan Fazer var ett bolag med processer, kvalitetskontroll och struktur i organisationen. Man hade mycket att lära av varandra, säger hon.

Efter Fazer-affären 1997 började Christer Forsman renodla sitt stora intresse för gokart och startade hyrkartfirman Racetown. Men han stannade kvar som styrelseledamot och hjälpte till att bygga upp företaget till en nordisk godisjätte fram till oktober 2001, då han omkom i en olycka på Linateflygplatsen i Milano.

När Fazer köpte Karamellkungen 1997 omsatte företaget 27 miljoner euro och hade 150 medarbetare. Elva år senare var samma bolag, Candyking, ett starkt varumärke som omsatte 150 miljoner euro och hade 800 medarbetare.

Trots det valde Fazer att sälja till Accent Equity. Vid försäljningen hade Candyking/Karamellkungen över 8 000 försäljningsställen och sålde lösgodis i butiker, på biografer och stormarknader i Norden, Storbritannien och Baltikum. Bara i Sverige sålde man 48 000 ton lösgodis, fördelat på över 3 000 försäljningsställen.

Efter ett par år på marknaden började uppstickaren Godis-

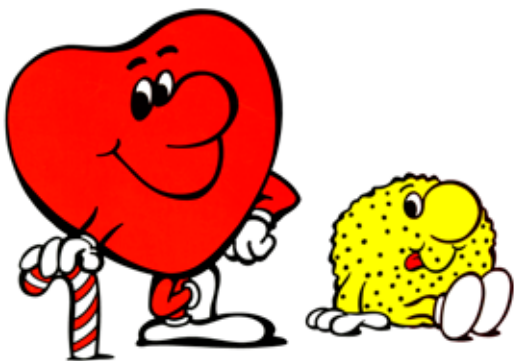

Standard. Christer Forsman designade själv Karamellgrossistens godisburkar. Mätten på dem är fortfarande standard i hela lösgodisbranschen.

prinsen, som startats av **Dani Evanoff**, att erövra allt större del av lösgodismarknaden. Bland annat skrev prinsen avtal med flera Icabutiker, Karamellkungens trognaste kund, och företaget började bli ett reellt hot för Karamellkungen. Namnet **Godisprinsen** var taget för att reta Karamellkungen, företaget hade en snarlik logotyp och kallade sig dessutom "tronföljaren". Men hösten 2008 köpte Candyking upp Godisprinsen och Dani Evanoff gick in i bolagsledningen.

BÖRSINTRODUKTION KOM AV SIG

2013 var det dags att introducera godisföretaget på börsen. Nu skulle det svenska lösgodiset ut i ännu fler europeiska länder, enligt vd **David von Laskowski**, och aktien blev övertecknad

Glada gubbar. Ett av Karamellgrossistens kännetecken var påsar med glada godisfigurer på. Grundaren Christer Forsmans favorit i sortimentet var vita sockerbitar, och man kunde ofta se spår av dem i hans mungipor.

GODISKONSUMTIONEN I SVERIGE

Svenskarna äter cirka 18 kilo godis per person och år. Plockgodiset står för runt en tredjedel av den totala godiskonsumtionen i Sverige.

Svenskar äter mest lösviktsgodis i världen och skärtorsdagen är den största försäljningsdagen i matvarubutikerna. Lösgodis är även populärt i Finland och Norge, men inte i Danmark.

KÄLLA: WIKIPEDIA

redan första dagen. Med börsintroduktionen förväntades också bolagets skuldsättning minska. Tidningen *Dagens industri* hade granskat företagets årsredovisningar och kommit fram till att bolagets höga förluster till stora delar berodde på bokföringsmässiga operationer som lett till att Candyking kunnat minimera sin bolagsskatt.

Men dagen före börspremiären vinstvarnade företaget, vilket är unikt, och börsintroduktionen sköts upp från den 12 till den 16 december. Anledningen var enligt ett pressmeddelande ogynnsam valutautveckling och fabriksbränder hos två av företagets leverantörer, något som väntades sänka resultatet. Vd David von Laskowski var inte anträffbar när pressmeddelandet släpptes, vilket retade många.

Candyking uppgav att bränderna inträffat redan i oktober samma år men att de negativa effekterna hade förvärrats sedan dess. Bränderna nämndes inte i börsintroduktionsprospektet som publicerades den 28 november, trots att produktionsbortfallet var känt redan i oktober, åtminstone för en av de två leverantörer som Candyking hänvisade till, västgötska Totte Gott.

Fredagen den 13 december 2013 kom beskedet att hela börsintroduktionen av Candyking ställdes in. **Jan Ohlsson**, huvudägaren Accents representant i styrelsen, kommenterade det så här: "Enligt vår bedömning påverkas inte Candykings långsiktiga intjäningsförmåga av de beskrivna omständigheterna, men de har skapat en osäkerhet i marknaden som åtminstone på kort sikt skulle försvåra Candykings ställning som börsbolag. Vi har tagit till oss av detta och tar vårt ansvar genom att dra tillbaka erbjudandet."

Fiaskot var ett faktum. David von Laskowski avgick kort därefter. Han är idag vd för ett företag som säljer sallad i lösvikt.

Sommaren 2016 tillträdde den tidigare konkurrenten Dani Evanoff som koncernchef för Candyking. I november samma år blev det klart att han köper bolaget. •

Denna artikel bygger på Candykings arkivmaterial som finns deponerat hos Centrum för Näringslivshistoria, samt intervjuer gjorda av Eva Häggmark hösten 2013, med bland andra Anette Forsman och anställda på Karamellkungen.

Ny identitet. Den nya Candykinglogotypen från 2006.

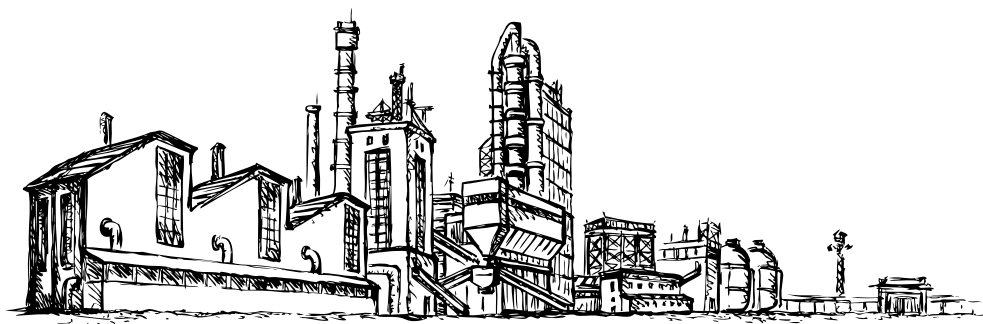

Saltsjöbadsavtalet är en symbol för samarbetsandan som råder på den svenska arbetsmarknaden - ibland för hela det som kallas den svenska modellen. Med början i detta nummer och fortsättning i de kommande två numren tittar vi närmare på Saltsjöbadsavtalet - hur det kom till och vilka effekter det fått.

Konflikterna tvingade
**ARBETE, STAT
OCH KAPITAL**
till förhandlingsbordet

TEXT PER TORBERGER

KONFLIKTFYLLT. Under 1800-talets andra halva skedde en hastig omvälvning av det svenska samhället, på många plan. Industrialiseringen tog fart liksom exporten, folkrörelserna grundades och frihet och utbildningsgrad ökade. Totalt handlade det om en samhällsförvandling som resulterade i att den unga arbetarklassen utmanade kapitalet om makten, och att Sverige under en period hade världens mest konfliktdrabbade arbetsmarknad.

"Sensommarkväll, i ångans år 1860. Under sommaren som gått hade stadens vatten erövrats av de många nya små ångsluparna. Och snart väntade den stora revolutionen, när isens välde skulle brytas för alltid och den långa vinterisoleringens tid vara slut. Järnvägen höll på att byggas, sprängskotten dånade från Nybodatunneln. Som om han kom tillsammans med den nya tiden, just i det rätta ögonblicket."

Så inleder **Per Anders Fogelström** berättelsen om Henning Nilsson och hans ättlingar i Stad-seriens första bok, *Mina drömmars stad*. Det var ett väl valt år: just på 1860-talet skedde två förändringar som skulle få stor betydelse.

Den ena var näringsfrihetens införande 1864. Innan dess hade skråväsendet begränsat friheten att starta företag. Detta hade emellertid avskaffats på landsbygden 1846, då det också blev tillåtet att öppna butiker där. 1864 infördes näringsfrihet i hela landet, i det att skråväsendet avskaffades också i städerna.

Två år senare kom den andra stora förändringen, när ståndsriksdagen avskaffades och tvåkammarriksdagen infördes. Denna gjorde det möjligt för fler att engagera sig i politiken, framför allt den framväxande medelklassen där många företagare fanns. Trots att tvåkammarriksdagen gav en bredare representation, var fortfarande bara en liten del av befolkningen representerad, men

den parlamentariska nyordningen öppnade för rösträttsrörelsen. Den började nu ta fart och skulle fortsätta att växa ända fram till den allmänna rösträtts genomförande 1919.

Det är också under 1800-talets senare hälft som industrialiseringen på allvar kommer igång i Sverige. Det syns till exempel i den snabbt växande exporten och i den kraftiga tillväxten i antal aktiebolag, en bolagsform som kom till Sverige 1849. Från 1870 skjuter antalet AB snabbt i höjden.

Men näringslivet utvecklas inte isolerat. Parallellt med den kraftiga tillväxten i antalet företag och affärer växer olika strömningar stadigt allt starkare i det sociala livet. Detta är den stora folkrörelsetiden, med väckelserörelsen, nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen som de starkaste.

Och nu börjar fackföreningarna formera sig, med början under det intensiva 1870-talet. 1889 bildas Sveriges socialdemokratiska arbetareparti och 1898 Landsorganisationen, LO. 1902 startar Sveriges Arbetsgivareförbund, SAF.

En annan viktig rörelse under 1800-talet är den liberala, som bland annat leder till att frågor om sociala förändringar och allmän rösträtt drivs i riksdagen.

FÖRSTA ÖVERENSKOMMELSEN

Under 1890-talet är det stökigt på arbetsmarknaden, med många och långa strejker och lockouter. Vid sidan om konflikter kring löner är en viktig konfliktorsak rätten för arbetare att över huvud taget organisera sig. Många företag förbjuder sina anställda att >

organisera sig och vägrar att förhandla om kollektivavtal med fackföreningar.

1905 når slutligen SAF och LO en överenskommelse, kallad Decemberkompromissen eller Decemberuppgörelsen. Denna ger arbetarna rätt att organisera sig, och arbetsgivarna rätt att leda arbetet, att anställa och avskeda arbetare.

FRÅN KOMPROMISS TILL KONFLIKT

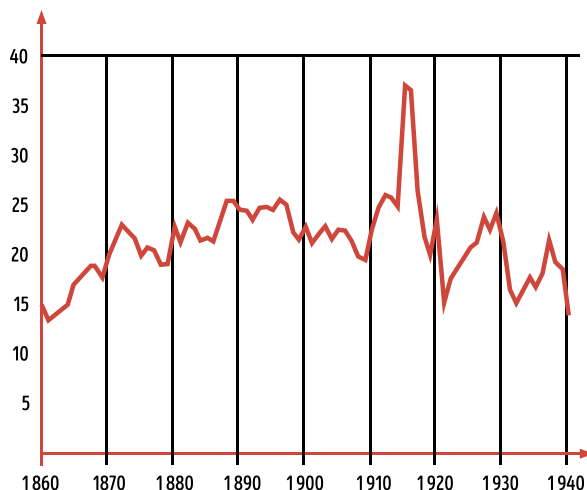
Decemberkompromissen blev emellertid kortlivad. 1909 utbröt storstrejk i Sverige, egentligen en kombination där över 300 000 arbetare togs ut i strejk och 80 000 stängdes ute från sina jobb i lockout. Under konflikten anklagade båda parter varandra för att bryta mot Decemberkompromissen, vilket innebar att den i praktiken var död.

Storstrejken blev långvarig, men slutade med att arbetarna fick återgå till sina jobb utan att få igenom några av sina krav. Resultatet blev ett hårt slag mot LO, som snart hade förlorat hälften av sina medlemmar. Arbetsgivarna å sin sida upprättade olagliga listor över de arbetare som varit tongivande under strejken: dessa kunde sedermera inte få några jobb och såg i många fall ingen annan utväg än att emigrera.

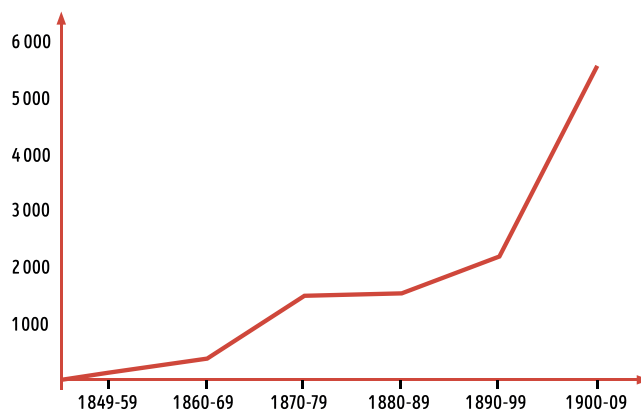
Trots de motsättningar mellan parterna som manifesterats av storstrejken, växte det i båda lägren också fram en insikt om vikten av att kunna enas och av att respektera den andra - alternativet kunde annars bli att båda förbunden förlorade sitt existensberättigande. Båda parter hade också intresse av att upprätthålla arbetsfreden och den fortsatta utvecklingen av industrin.

"ALLMÄN" RÖSTRÄTT BARA FÖR VISSA

I takt med att arbetsmarknadens parter formerades, rönt röst-rättsrörelsen framgångar. Samma år som storstrejken, 1909, infördes vad som kallades "allmän rösträtt för män", men som trots att många fler fick tillträde till valurnorna fortfarande innebar höga trösklar för att få säga sin åsikt. ➤

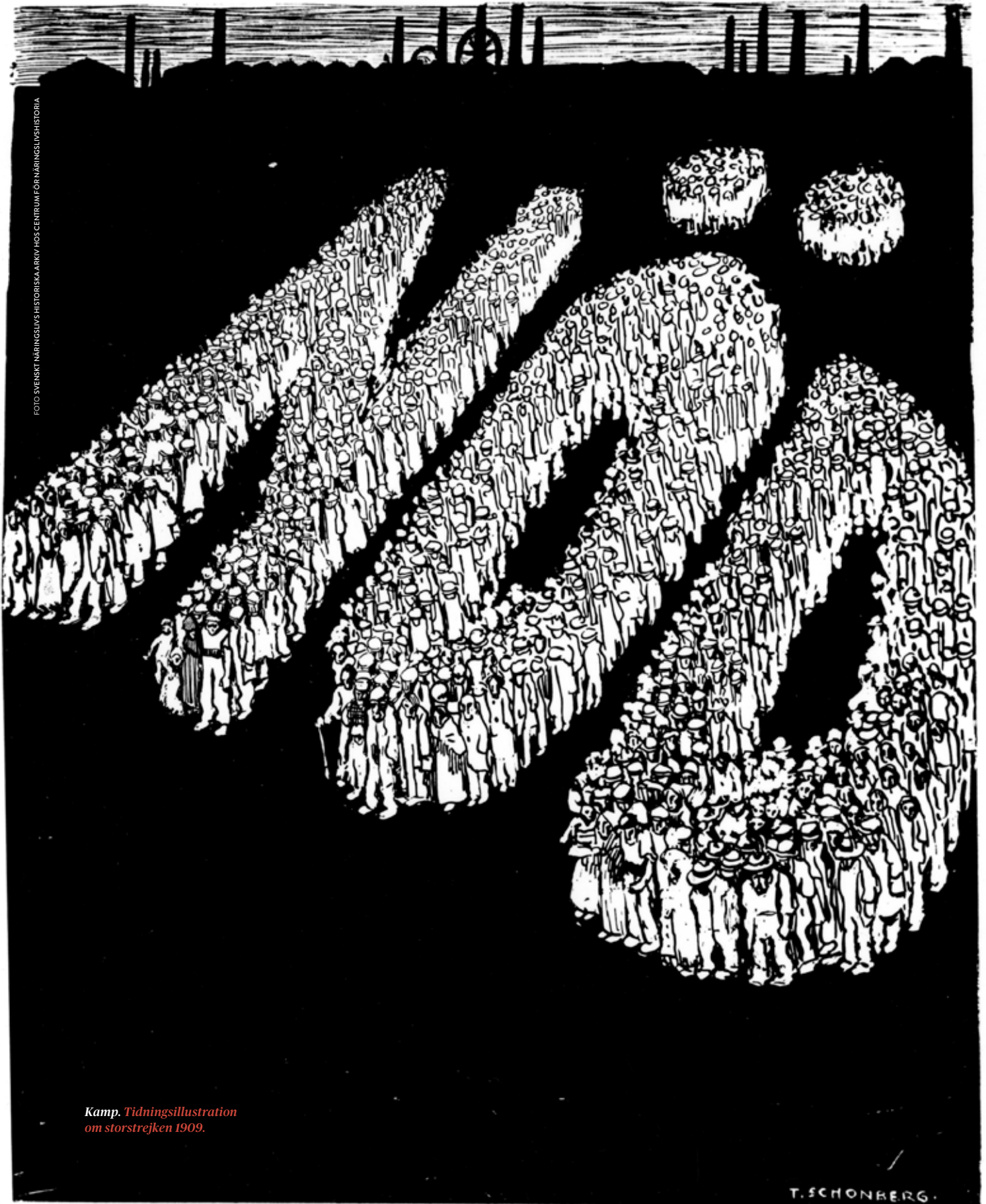
Exportens andel av BNP.

Antal nyregistrerade aktiebolag per decennium.

Självservice. Under storstrejken 1909 fick människor hämta sin mjölk själva.

*Kamp. Tidningsillustration
om storstrejken 1909.*

Mangrant. *Arbetare vid Finnboda Slip i Nacka, ett företag som växte kraftigt i slutet av 1800-talet. Mellan 1880 och 1900 ökade antalet anställda från 280 till 700.*

1919 beslutades slutligen om allmän och lika rösträtt för män och kvinnor. Även då fanns flera begränsande faktorer, bland annat krävdes genomförd värnplikt för män, men dessa har sedan dess successivt avskaffats.

Från början till slutet av 1920-talet skedde en perspektivförskjutning på arbetsmarknaden, som innebar att de starkt antikapitalistiska strömningar som funnits på arbetarsidan från seklets början, försvagades till förmån för en mer tillväxtorienterad och reformistiskt inriktad politik. Även inom det socialdemokratiska partiet och i näringslivet ökade intresset för effektiv produktion och ökad lönsamhet.

Bakom de förändrade attityderna kan bland annat införandet av åtta timmars arbetsdag 1919 och löneeffekterna av det tidiga 1920-talets kris skönjas.

POLITIK KOSTAR PENGAR

Men kanske finns det ett skäl som väger tyngre än andra för att arbetarrörelsen vid denna tidpunkt blir mer prokapitalistisk, skriver Anders L. Johansson i jubileumsboken *Saltsjöbadsavtalet 50 år*. I och med införandet av den allmänna rösträtten, låg nu den politiska makten inom räckhåll via det socialdemokratiska partiet. För att partiets socialpolitik skulle kunna genomföras krävdes

statsinkomster, något som ledde till en omsorg om industrins teknikutveckling och "de rationaliseringsverksamheter som skulle bidra till att finansiera välfärdssamhällets uppbyggnad", skriver Johansson.

I praktiken innebar omsvängningen att både stat, kapital och arbete slöt upp bakom ett dynamiskt näringsliv.

Men perspektivförskjutningen var inte friktionsfri. Inom LO fanns ett starkt motstånd mot utvecklingen, bland annat mot lagstiftningen som skulle begränsa konflikträtten. Sedan 1910 fanns också en syndikalistisk arbetarrörelse, vilken hade anhängare även inom LO, som var starkt emot statlig inblandning.

Trots motståndet klubbades en lag om kollektivavtal och en annan om en arbetsdomstol 1928. Lagen om kollektivavtal - Kollektivavtalslagen - beskrev bland annat att det endast skulle finnas en part på var sida av förhandlingsbordet, något som rimligtvis stärkte LO:s ställning som arbetsföreträdare och i princip slog undan benen för den syndikalistiska rörelsen.

Hösten 1928 genomfördes en konferens kring arbetsfreden, arrangerad av staten och där både SAF och LO deltog. Båda de sistnämnda beskrev efteråt konferensen som en framgång. Den resulterade bland annat i Arbetsfredsdelegationen, en utredning som ledde fram till instiftandet av Arbetsfredskommittén.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Premiär. Den första socialdemokratiska regeringen -ledd av Hjalmar Branting, sittande i mitten - bildades 1920. I och med den började arbetarrörelsens attityd förändras: för att kunna genomföra den socialdemokratiska politiken behövdes skatteintäkter, och därmed en välmående industri.

Nyhetsvärde. Svenska Dagbladet rapporterade om skjutningarna i Ådalen dagen efter, den 15 maj 1931. I de första rapporterna lades skulden på demonstranterna, men de kommande dagarna förändrades historien efterhand utredningen pågick. Några dagar senare skrev tidningen att den ansvarige "visat sig inte vara vuxen sin uppgift".

När 1920-tal byttes till 1930-tal drabbades det spirande samarbetsklimatet snabbt av inte bara en utan en hel radda frosträtter. Konjunkturen försämrades kraftigt vilket ledde till uppsägningar och krav på lönesänkningar.

Våren 1931 sköt utkommenderad militär ihjäl fem och skadade fem personer vid ett demonstrationståg i Lunde i Ådalen. Senare samma år beslutade LO:s kongress att överge samarbetspolitiken och lämna Arbetsfredskommittén. Året därpå blev Socialdemokraterna riksdagsvalets vinnare och för första gången största parti i andra kammaren.

Några år senare, 1935, lämnade den statliga utredningen *Folkförsörjning och arbetsfred* sitt betänkande. Utredningen presenterade två möjliga lösningar på frågan om folkförsörjning. Antingen skulle regering och riksdag ta initiativet och lagstifta för att skapa arbetsfred och produktion utan störning, eller så fick arbetsmarknadens parter, SAF och LO, frivilligt ta ansvar för folkförsörjningen.

VÄGVAL FÖR ALLA PARTER

Därmed ställdes frågan om den svenska arbetsmarknadens organisation på sin spets och parterna stod alla inför ett vägval. Vågade staten lägga det viktiga ansvaret för arbetsfreden i händerna på två parter som gång efter annan visat att de inte kunde hålla sams någon längre tid? Vågade SAF lita på att den socialdemokratiska regeringen skulle respektera en eventuell

FOTO: FAKSMIL UR SVENSKA DAGBLADET 15 MAJ 1931

överenskommelse med LO, utan att lägga sig i till arbetarsidans fördel? Och var det verkligen en bra idé för LO, med nära band till regeringen, att förhandla med arbetsgivarna när det skulle kunna få större fördelar i direkt förhandling med staten?

GENERATIONSSKIFTEN

När 1930-talet inleds är den unge mannen som kom till Stockholm den där sensommarkvällen 1860 i Fogelströms roman död sedan länge. Henning blir bara 34 år. Hans hustru Lotten överlever honom med ett decennium och dör 1889, 42 år gammal.

Stad-seriens fjärde bok - *I en förvandlad stad* - skildrar Stockholmsutställningen, rivningen av Katarinahissen, mörkläggningsövningar och bostadsbyggande. Men även arbetslösheten får färg, med sopkök och köer, liksom Ådalen. En annan Henning - barnbarn till den första - är fortfarande ung.

"Erstagatan låg tyst i det varma sensommarmörkret. Här fanns ingen spårvagn som hemma på gatan där han bodde, knappast några bilar heller så här dags. ...

Nyuppsatta valaffischer lyste från planken. En förkunnade att den som röstade på arbetarpartiet röstade för familjebandens upplösning, barnens förvildning och sedernas förfall. Plundrande kosacker illustrerade påståendet.

Han höll faster Emilies hand, snubblade fram, var ganska sömrig nu. Det var skönt att falltuten bäddats innan de gick. •

NÄR

TEXT ORSI HUSZ

FOTO KÖPKORT ABS ARKIV

HOS CENTRUM FÖR NÄRINGS- OCH LIVSHISTORIA

PLASTPENGARNA KOM TILL SVERIGE

*Kampanjer. Kreditkortets
införande i Sverige skedde inte
över en natt. Det krävdes ett
uthålligt kampanjande för att
förändra synen på kredit som
något enbart dåligt.*

BETALKORTET. *Idag är Sverige ett av världens minst kontanta samhällen. Det har gått så långt att det diskuteras om banker inte ska vara skyldiga att ta emot sedlar och mynt. Kampen om vilka betalmedel som ska gälla har pågått under decennier. Idag när kreditkortet är de flestas förstahandsalternativ, kan det vara värt att påminna sig att det inte blev så av en slump.*

"Det fanns inte plastkort? säger kyparen och tittar upp i kristallkronorna.

Tar ni inte käsch? frågar jag blygt.
Ska höra med hovmästaren, svarar kyparen och försvinner genom svängdörrarna.

[...]

Jag vet inte, säger hovmästaren.
Vi brukar ju inte. Om du åtminstone hade haft check.

[...]

Han för hundringarna till näsan och rynkar på densamma.

Plastkort luktar inte, säger han.

Nå? är det min tur att säga.

Ska höra med restaurangchefen, säger hovmästaren.

[...]

Vi har ingen apparat för såna där papper, säger restaurangchefen och pekar avmätt på mina hundringar.

[...]

Efter en stund kommer källarmästaren in.

Vi har beslutat att acceptera dom där, säger han och pekar på

hundringarna. För den här gången.

Bra säger jag.

Bara en sak, tillägger källarmästaren.

Jaha, vadå?

Jo, hrm... fanns det legitimation?"

(UR KRÖNIKA AV ÅKE CATO,
"PLASTKORT LUKTAR INTE",
I AFTONBLADET 10/11, 1977)

Plastkort luktar inte är rubriken för kåseriet från 1977 av signaturen Spalten (Åke Cato). Han målar upp en (då ännu) bisarr scen för att ironisera över svenskarnas nya förtjusning över kreditkort. I verkligheten hade plastkortet fortfarande tvivelaktigt rykte och det var förstås checkbetalningar som krävde identifikation.

Checken spreds i Sverige i och med att löneutbetalningarna successivt togs över av bankerna med start i det sena 1950-talet. På 1960-talet fick vanliga arbetare checkkonton, inte sällan i affärsbanker, och skulle lära sig att skriva ut checkar.

Kreditkort av plast efter amerikansk modell som berättigade till "rullande" (revolving) kredit introducerades också redan under 1950-talets sista år. Under 1970-talet sjufaldigades antalet plastkort. Spridningen tog fart, redan innan online-tekniken

kunnat användas på bred front. Det gick över 40 kort på 100 svenskar år 1979, alltså drygt ett kort per behörig vuxen. Även om amerikanerna ägde fler, var siffran hög i europeisk jämförelse - bara britterna hade lika många plastkort som svenskarna på den tiden.

Alla dessa kort var dock inte renodlade kreditkort: betalkort som amerikanska *Diners club* (1949) eller halvt svenskägda *Eurocard* (1965) användes av företagsskunder, medan även privatpersoner innehade bensinbolagens kort (Gulf, Esso, BP med flera) eller bankomatkort. Den första svenska bankautomaten öppnades redan 1967 av Upsala Sparbank, bara några dagar efter att världens första uttagsautomat invigts i Storbritannien.

Först mot slutet av 1970-talet började kredit, betalning och uttag kombineras i samma kort. Det var också då de inter- ➤

nationella jättarna Visa (tidigare Bankamericard) och Master Charge (senare Mastercard) etablerade sig i landet.

FÖREGÅNGSLAND I EUROPA

Sverige beskrivs i den amerikanska kreditkortshistorien som en svår marknad att erövra. Förklaringen är sannolikt plastkortens tidiga och därför mer nationellt särpräglade etablering i Sverige. I andra europeiska länder lanserades kreditkortskonceptet vanligen genom de internationella kortens introduktion och under försorg av nationella banker. Exempelvis distribuerade Barclay's Bank Visa-kortet i Storbritannien från 1966. Master Charge introducerades i Sverige 1979 av kreditkortsföretaget Köpkort AB, ett fristående företag samägt av alla affärsbanker, som utgav ett svenskt kreditkort sedan 1962.

I Visas fall var det inte ens ett bankägt företag som stod för den svenska distributionen utan företaget Interconto, ägt av entreprenören **Erik Elinder** (1912–1998). Interconto, tidigare Elinderska Contoföretagen (etabl. 1971), gav ut regionala och branchspecifika kort och administrerade en rad så kallade lego-kortssystem för enskilda företags räkning (till exempel *Ikea-konto* och *Kapp Ahl-konto*). Det var första gången i Visas historia som en icke-bank tilläts ansluta sig och utfärda kort med både Visas logotyp och det egna företagsnamnet på. Vad ligger bakom den särpräglade svenska historien om kreditkortet?

Skämtet i 1970-talskåseriet bygger på att den ökade spridningen av kortet krävde en mental och kulturell omställning till nya former av betalningar. Det var problematiskt eftersom kreditkortet introducerade en ny typ av konsumtionskredit och ämnade normalisera kreditanvändningen. Krediter för konsumtion hade nämligen under största delen av 1900-talet framstått som moraliskt tvivelaktiga. En grundsten i Kooperativa Förbundets arbete för rationell konsumtion sedan 1900-talets början var kampen mot krediterna i handeln.

KF var med sina många tusentals butiker och över en miljon medlemmar både en viktig aktör på marknaden och en viktig opinionsbildare. Det tillät visserligen kredithandel i de egna butikerna sedan 1946 i en ytterst kontrollerad form som kallades *låneköp* och enbart gällde vissa varaktiga konsumtionsvaror, men kritiken mot konsumtionskrediter bestod långt in på 1970-talet.

Det kan därför te sig förvånande att Sverige faktiskt var det första europeiska land som införde kreditkortssystem efter amerikansk modell. I februari 1959 lanserade det nya företaget Stockholms Konto-Ring AB sitt kreditkort av plast. Bakom

Envist. Bland andra Kooperativa Förbundet var starkt kritiska till krediter. Så småningom svängde även det, men enskilda butiker höll fortfarande emot även därefter. Bussreklam 1968.

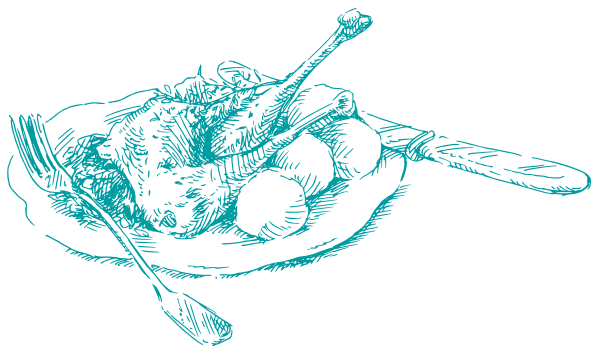
kortet stod 56 detaljhandlare i Stockholm, vilka ville samordna och rationalisera sin kreditgivning. Det var första gången butikernas kontokrediter skulle skötas av en tredje part. Samma år bytte Nordiska Kompaniet ut sin anrika kontobricka av metall, som använts för att identifiera kontokunderna ända sedan tidigt 1920-tal, mot en i plast.

De svenska plastkortet infördes knappt ett halvår efter att Bank of Amerika i september 1958 utnyttjade det lätta och billiga plastmaterialet till att oombett skicka ut sina nya kort till 130 000 personer i Kalifornien. Liknande massutskick skedde dock aldrig i Sverige.

ÖVERTYGA KONSUMENTER OCH HANDLARE

De svenska affärsbankerna såg potentialen i kreditkortet och började starta egna kontosystem under åren 1959–1960, med huvudsakligt verksamhetsområde i Stockholm. *City-* och *Söderkonto* finansierades av Handelsbanken, Skandinaviska banken startade Shoppingkonto AB. Stockholms Enskilda Bank hade till en början två kontosystem, *Drottninggatskonto* och *Gamlastanskonto*.

Bankerna valde att starta fristående bolag i stället för att – som de amerikanska bankerna gjorde – driva verksamheten i eget namn. Det berodde dels på gällande bankföreskrifter för säker-

hetsteckning, dels på ambitionen att undvika den "badwill" som kreditkortsverksamheten kunde föra med sig. Arkiven vittnar dock om att bankmännen - med blicken riktad mot USA - trodde starkt på kredithandelns snabba utveckling i Sverige. "Moraliskt betonade invändningar" nämndes, men, ansåg de svenska kreditkortsivrarna, en allmän omsvängning hade redan skett, även inom den förr så kreditkritiska kooperativa rörelsen, som själva hade infört låneköpen.

En tävlan om marknadsandelar vidtog även om ett samarbete diskuterades redan från början. Kreditkortet lanserades offensivt och "på räntabilitetens bekostnad" under några hektiska månader kring 1960. Exempelvis bedrev Handelsbanken "kraftig" och "kostsam" reklam.

Utöver konsumentreklamen gällde det att få med så många detaljhandlare som möjligt. Stockholms Enskilda bank annonserade i *Dagens Nyheter* och anställde ett större antal "damer mellan 30-40" som skulle besöka och rekrytera huvudstadens butiker till kreditkortssystemet.

Den svenska marknaden ansågs dock för liten för många konkurrerande aktörer och efter en serie fusioner omorganiserades de bankägda kortföretagen. I april 1962 uppgick de alla i Köpkort AB, som blev det första landsomfattande kreditkortsföretaget

i Sverige. Det var också det första i sitt slag i Europa. Bakom bolaget stod således affärsbankerna (samtliga storbanker och provinsbanker) och över 5 000 affärer var anslutna redan från början. Antalet ökade ständigt.

Köpmannanägda Stockholms-Kontoring förblev fristående och bedrev en blygsam verksamhet fram till 1971 då den köptes av Erik Elinder som utvecklade företaget till Köpkorts huvudkonkurrent.

INTE UTAN KRITIK

Den offensiva marknadsföringen av kreditkortet kring 1960 utlöste en motreaktion och en känsloladdad debatt pågick i medierna, där konsumentkooperationens representanter kritiserade konsumtionskrediter i allmänhet och korten i synnerhet. Krediternas främsta kritiker, kooperatören **Herman Stolpe** (1904-1996), framträdde i press och teve samt publicerade en debattskrift 1960.

Nymodigheten "kontokortet" beskrev han som den "nya barskrapan", som oreflekterat importerats från USA och spreds med vilseledande reklam. Kortkrediten blev, menade Stolpe, välståndets "dödgrävar", bland annat för att den var dyr, lockade till onödiga inköp och motverkade sparandet.

Kritiken mot korten samt det ökade statliga intresset för att reglera konsumtionskrediterna tvingade Köpkort och senare ➤

Statusfylt. Nu ville kreditkortsutgivarna ändra synen på kredit. En strategi var att sudda ut gränsen mellan kredit som nödvändighet, som arbetarna haft det, och som privilegium, som rika samhällsgrupper haft på bland annat finare varuhus.

andra kortföretag att i sin marknadsföring ständigt rättfärdiga kortanvändningen. Det illustreras tydligt i en julannons 1965 när den unga frun på bilden säger: "På kredit! Nej, vi köper kontant, fast vi behöver inte betala meddetsamma!" [...] Och vet Mamma, vi är faktiskt riktigt stolta över att ha Köpkort ...

TRE STRATEGIER

Köpkorts dåvarande vd, den unge **Sven Åke Cason** (1931-2016), lade mycket möda på att betona att det svenska kreditkortsföretaget inte följde den amerikanska, mer aggressiva marknadsföringsmodellen. I ett konferenstal 1967 sa han att man behöver ta hänsyn till nationella traditioner, rådande värderingar och attityder. Nyckeln till framgången låg i att kunna påverka den uppväxande generationen, och vänja dem vid den kontinuerliga användningen av krediter.

Det ville företaget åstadkomma genom produktutformning och reklam.

Tre olika strategier för normalisering av kortkrediter kan särskiljas. Strategierna gick ut på att sudda ut gränserna, för det första mellan kredit som nödvändighet och kredit som privilegium, för det andra mellan kredit och vanlig betalning, och för det tredje mellan kredit och sparande.

1964 införde Köpkort en möjlighet till ränte- och avgiftsfri användning av kreditkortet för dem som reglerade sina skulder senast efter utgången av nästkommande månad. Köpkort kunde därför användas som ett traditionellt månadskonto i enskild butik. Men om man efter köpet beslutade sig för att i stället betala under en längre period i form av månadsamorteringar - som tidigare - blev krediten "rullande" och först då belastad med ränta.

Däriigenom kunde för det första jämförelser med statusfyllda och anrika varuhuskonton göras. Sådana hade helt andra konnotationer än den ofta kritiserade avbetalningshandeln. En huvudslogan för Köpkort under 1960-talet blev begreppet förtroendebevis. "Köpkort ger förtroende - köpkort inger förtroende" hävdade reklamen i mitten av 1960-talet. Kortinnehavaren behövde inte ens i köpögonblicket fatta beslut om han/hon skulle betala inom månadsperioden eller senare. Enligt Cason innebar denna konstruktion att kunden "kunde träda in på konsumtionskreditens område [...] utan mindrevärdighetskomplex eller stigma".

KORT SOM "MODERNA PENGAR"

För det andra underlättades avstigmatiseringen genom att kortet nu kunde framställas som ett betalningsmedel i stället för ett kreditmedel. Köpkort marknadsförde sitt kort som "moderna pengar". Reklambroschyren jämförde kortet med "betalningsme-

del genom tiderna": mynt, sedlar och checkar. I en text för intern utbildning 1969 utvecklade företagets representant idén om att köpkortets framtid låg i dess funktion som betalningsinstrument. "Alla har gudbevars inte fortlöpande behov av kredit - men väl av pengar!", skrev han.

En tredje strategi för kortens rättfärdigande var att i reklamen framhäva dess fördelar utifrån ekonomiskt förnuft. Det var inte bara billigare än avbetalningsköp utan också en "inkörsport till bättre planerad ekonomi" och ett "budgetinstrument" varigenom familjens utgifter kunde utjämnas över året. Det månatliga kontoutdraget gav överblick och hjälpte till att "rationalisera betalnings- och den egna bokföringsrutinen."

Kortföretagen använde sig också av argumentet "spara efter köpet" i sin reklam. Erik Elinder (som började sin karriär som vd för Sparfrämjandet 1940-1950) uttryckte sig så här om Contoföretagen i en intervju till *Veckans Affärer* 1977: "Jag ser vår verksamhet som en stor sparklubb, där man handlar först och sparar sedan i stället för tvärtom."

Dessa tre strategier var fortsatt viktiga under 1970-talet. Den tredje var ständigt aktuell. För Köpkorts del blev dock säljargumentet "moderna pengar" det viktigaste, vilket är logiskt då köpkort länge förblev Sveriges enda generella kreditkort, ett kort som gällde nationellt och i de flesta butiker. Argumentet om förtroendebevis eller ett slags statusmarkör passade bättre in på

Enkelt. Med argument om "30 000 butiker" och "allt på ett kort" skulle svenskarna övertygas om Köpkorts excellens. Annonser från 1980-talet.

Framskjutet. "Köp nu - betala sedan"-argumentet är lika gammalt som kreditkortet i Sverige, och ett exempel på hur kreditkortutgivarna försökte sudda ut gränsen mellan kredit och sparande.

Kontoköp, men vissa lokalföreningar vägrade fortfarande att hoppa på kreditkortståget. Och 1980 satsade även Sparbankerna på eget kreditkort, vilket också kunde användas i uttagsautomater.

På tio år tjugofaldigades utestående kortkrediter i Sverige, från 82 Mkr år 1968 till 1 782 Mkr år 1978, räknat i absoluta tal. Även med hänsyn till inflationen var ökningen tiofaldig. 1970-talets regleringar av konsumtionskrediter riktades främst mot avbetalningshandeln och korten expanderade därför på avbetalningskreditens bekostnad. Regleringar och kreditrestriktioner stoppade kortmarknadens tillväxt under en period i början av 1980-talet, men både kortanvändningen och konsumtionskrediterna ökade i och med det sena 1980-talets avregleringspolitik och under 1990-talets ökade internationalisering.

Sverige betraktas idag som världens mest kortvänliga land. Betalkort (där skulden regleras i slutet av månaden) eller bankkort (där summan debiteras direkt) används vid sidan av renodlade kreditkort. Kort är det absolut vanligaste betalningssättet, men kortlösa digitala betalningar ökar. Kontanter är inte längre nödvändiga i vardagen och allt fler butiker vägrar numera att acceptera dem. För dagens unga generation går ironin i kåseriet från 1977 förlorad. •

Citat och statistiska uppgifter är, när inget annat anges, hämtade dels från arkivmaterialet, dels från ett antal böcker och rapporter. En källförteckning till artikeln finns med på Naringslivshistoria.se/bizstories/

de kort som var exklusiva för en kedja eller en butik, eller på de selektiva kort som gällde i ett urval av butiker. Conto-företagens olika selektiva kontosystem anspelade i sin marknadsföring och produktutformning just på känslan av utvaldhed, tillhörighet och förtroende. Således distribuerades *Skåne-Conto* i Malmö med omnejd och *Villa-Conto* riktade sig enbart till villaägare.

VÄRLDENS MEST KORTVÄNLIGA LAND?

Under det sena 1970-talet blossade en ny debatt med moraliserande och kritiska undertoner upp i medierna, men plastkortets framgång gick inte att hejda. 1978 fanns över 60 olika kreditkort och året därpå skulle ett tjugotal nya tillkomma. Den starkaste aktören 1978 var fortfarande Köpkort med sina 343 000 kortinnehavare och över 10 000 anslutna affärer, följd av Conto-företagen (som samma år bytte namn till Interconto) med 262 000 och NK-konto med 227 000 kort. På fjärde plats fanns den då relativt nystartade Finax Finansservice AB (1974, med Svenska Philips AB och Finans AB Tornet som ägare) med sina 140 000 kort. De andra företagen var betydligt mindre.

Man kunde nu betala med kreditkort för livsmedel, vilket länge varit kontroversiellt, och korten accepterades även i Kooperativa butiker. 1979 införde KF till och med ett eget kreditkort, kallat

Smidigt. Kort av plast blev billiga att tillverka och distribuera. Tidig reklambild från Köpkorts kortlivade föregångare med nästan samma namn.

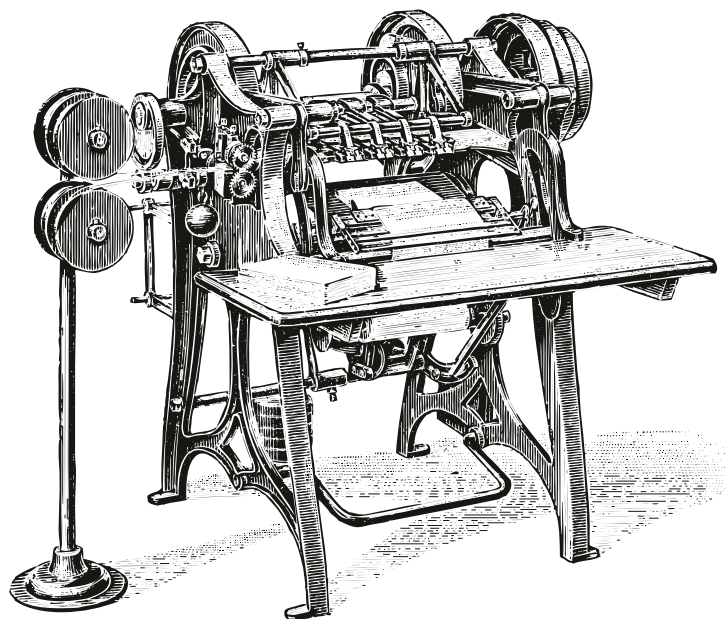

DRIV. Stockholmsk borgerlighet på 1880-talet
- vilka associationer ger den idag? Många
får nog Strindbergs interiörer från Röda
rummet i tankarna: Herrar i stärkkragar kring
middagsbordet, eller deras sysslolösa hustrur
kring salongens kaffebord. Stillastående,
rojalism, välgörenhet, hyckleri, penningnöd.
Men bakom de sociala formerna finner vi
samma nyskapande öppna hållning som hos
dagens unga entreprenörer.

TEXT PER DAHL

Yngling. De flesta porträtt av Peder Herzog visar honom i profil när han blivit äldre. Här ser vi den unge, djärve entreprenören i helfigur. Han bär medelklassmannens signum, bonjouren, och den sedan 1850-talet moderna mindre kravattmodellen.

En ovetande gäst på tillfälligt besök i bokbindarefamiljen **Peder** och **Bernhardina Herzogs** hem vid Malmskillnadsgatan 41 kring 1890 skulle nog också ha uppfattat det så. Samma intryck skulle det Herzogska familjeföretagets storståtliga femtioårsjubileum 1912 ha givit: blomsterhyllningar, inhyrda militärorkestrar, blågula girlander, hyllningstelegram och en dag avslutad med en stor middag på Grand.

Men liksom de välbeställda miljöerna i en klassisk Sherlock Holmes-novell ofta döljer en värld av omkastningar och social rörlighet, är människorna på Malmskillnadsgatan 41 inte platta och miljön inte stillastående. Vi möter vardagen för en entreprenörsfamilj som alls inte kunde ta rikedom och social ställning för given. I centrum står en dynamisk företagsledare, vars verk vi kan se än idag, en människa för vilken varje kliv på den sociala stegen förutsatte hårt arbete, teknikutveckling, förutseende och djärvt risktagande. Och utan Herzogs förnyande blick skulle generationer av föräldrar fått betala långt mer för barnens skolböcker, och den gammelmormors psalmbok som idag är ett släktminne skulle aldrig ha givits henne vid konfirmationen.

Till det yttre utvecklades Herzog till en urbild av oscarianskt etablissemang, men under ytan fanns en levande, viljestark människa som inte fick något gratis när han bröt branschbarriärer och gränser, och som trots all framgång höll distans till sig själv. I Peder Herzog finner vi exempel på det dynamiska företagande som lade grunden till Västståndssverige och som omvandlade ett hantverk till en industri. Peder Herzogs liv är värt att minnas inte för att han är helt unik, utan för att han tydligare än många andra i hans generation bär drag karaktäristiska för företagarliv.

Han föddes som Moses Herzog år 1838 i en by i tyska Hessen. Likheten med Smålands eller Dalarnas företagarmiljöer finns där; ville man något i livet fick man söka sig bortom det ärvda och givna. Vid 15 blev Moses bokbindarlärling och förstod att tolka tidens tecken. De läskunniga blev fler, tryckpressarna tryckte allt snabbare, papper kunde göras allt billigare. Då borde väl tekniken att sammanfoga de tryckta arken till böcker åt de många läsarna också utvecklas? Under den klassiska gesällvandring Herzog gjorde fram till 1859 mötte han maskinernas intåg. Han såg det modernas möjligheter, men präglades samtidigt av hantverkets traditionella synsätt på relationer mellan mäster och medhjälpare. Den kontrasten skulle följa honom livet ut.

Som judar hade familjen inte ens full medborgarrätt, och Moses Herzog sökte sig till Stockholm (sannolikt på grund av generösa medborgarskapsregler). Men vistelsen blev kortvarig.

"Stockholm är en stillastående håla", tycks han ha tänkt efter några månaders arbete i Beckmans bokbindarverkstad 1859. Han begav sig nämligen till den närmst belägna världsstaden, det ryska imperiets huvudstad S:t Petersburg. Vad som hände där vet vi inte riktigt, men 1861 var han tillbaka i Sverige.

Vid återkomsten hade han konverterat till protestantismen och bytt namn till Peter/Peder. Graden av tvång eller övertygelse framgår inte av källorna.

1861 tog så hans företagarbana fart. 23 år gammal hamnade den unge tyske gesällen i en vital entreprenörmiljö på Södermalm och blev granne med en **PP Elde**, mångsysslande uppfinnare och väckelseaktiv tryckeriägare; liksom med Per Palmqvist, organist i hovförsamlingen och frikyrkoledare. Och, vad viktigare var, utgivare av en ström av religiösa skrifter. ➤

*Framgångsrik. Peder Herzog
började i princip från noll
i Sverige, men arbetade sig
snabbt uppåt, både som
entreprenör och i societeten.*

Att Peder Herzog inte vare borgare eller ens svensk undersåte när han skulle starta bokbinderiföretag? Vad gör det, när man kunde skaffa en målvakt som formell ägare? Borgarbrevet i Stockholm ordnas i efterhand, och något senare också det svenska medborgarskapet - ja, mer korrekt, beslutet om att tillåta Herzog att bli svensk undersåte. Beslutet togs i regeringskanselj; språkkunskaper betydde inte mycket, men arbetsbetyg och intyg om felfri vandel fick inte fallera. "Varför talar generalkonsuln så dålig svenska?" tillfrågades enligt en källa Peder Herzog många år senare av en kammarherre under ett sammanträde. "Af samme skäl som ni frågar, jak har fått en dålig uppfosträn!" blev det snabba svaret.

KVALITET TILL LÅGT PRIS

Trots vasaorden och liberianskt generalkonsulskap ger Peder Herzog starkt intryck av att vara en self made man, i synnerhet på fotona från hans yngre medelålder. Under den yviga kalufsen och mellan de krusiga polisongerna ser vi en energisk nuna. Han vill lyckas, men han har inte tid eller lust att vara fin i kanten. Där andra bokbindare såg sig som del - om än perifer - av det vittra Sverige, var Peder Herzog en effektiv aktör på en växande massmarknad: Runeberg, Tegnér, psalmboken i modernaste stavning, postillor och uppbyggande litteratur för söndagsskolebarn strömmar ur den verkstad som snart blev fabrik. "Billigt och bra" var Herzogs devis, och vid världsutställningen i Wien 1873 prisades hans bokband för sin hållbarhet. Under 1800-talets fyra sista årtionden växer Peder Herzogs bokbinderi till Skandinavians största och mest moderna.

Hos Herzogs utvecklades effektiva metoder för färg- och guldtryck på klot, det behandlade tyg som blev sekelskiftets stora bokbandsmaterial. Herzogs introducerade systematiskt maskinella metoder och blev ett "ångbokbinderi". Han förstod design management och producerade högtstående jugendformgivna böcker

för de många, och han använde systematisk marknadsföring mot privatmarknad och mot företagskunder. För i sortimentet fanns snart inte bara modernt bunden fack- och skönlitteratur, utan också kassaböcker, mappar, portföljer och pärmar för firmors och kontors alla upptänkliga behov. Mästerbokbindaren **Arvid Hedberg** skrev lite sötsurt om Herzogs nya fastighet 1910 att den nya stora fabriksanläggningen nog uppfyllde Peder Herzogs livs dröm. Så uttrycker sig den som ser sig själv som konsthantverkare, inte som företagare.

Det är inte lätt att skriva om Herzogs liv, konstaterade en journalist i början 1900-talet, för det enda han har gjort var att arbeta. Och den som tar del av hans efterlämnade papper märker att han måste ha ställt hårda krav på sig själv och på de bokband hans verkstad, senare fabrik, levererade. I ett fall utfäste han sig att ta tillbaka ett större parti religiösa skrifter, eftersom det konstskinn pärmarna kläts i inte höll måttet. Breven i saken förmedlar hans upprördhet och självföreläuser över att inte ha prövat konstskinn tillräckligt. Självklart skulle mottagaren inte behöva betala något för den leveransen.

ARBETARVÄNLIG MEN AUKTORITÄR

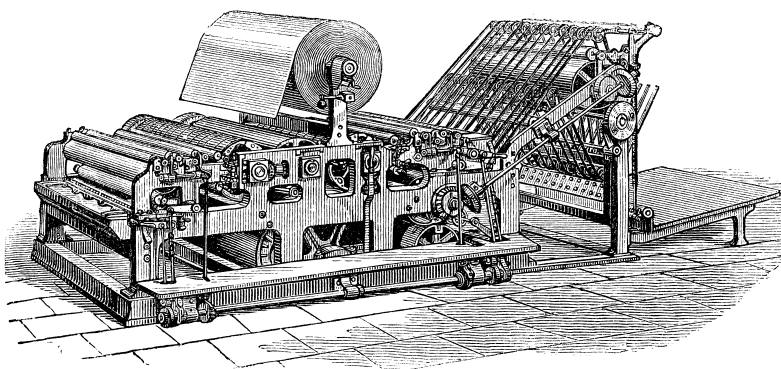
Men den som ställer hårda krav på sig själv har också en fallenhet att ställa liknande krav på andra. I ett antal fall möter vi genom pressklipp Peder Herzog i rätten, när kunder inte velat betala eller andra oklarheter har uppstått. Står han vid sitt ord ska andra också göra det. Detta gäller även attityden till de anställda. Han hade själv präglats av de traditionella mästar/gesäll/lärlings-relationerna som gällt i hans ungdom. Gentemot medarbetare som han kände förtroende för var han generös, och de stannade också länge i hans tjänst, ja några av dem fick lägenheter i de hus han byggde.

Under hans livstid växte emellertid arbetarrörelsen fram. Med de tidiga arbetarföreningarna hade Herzog inte problem, de påminde om gångna tiders gesällsammanlutningar. >

FOTO: URESELLES ARKIV HOS CENTRUM FÖR NÄRINGSLIVSHISTORIA

Häftigt. Häftningsavdelningen vid Herzogs, sannolikt efter 1918, när firman gick upp i SLT. Vi ser linnetrådsmaskinerna och högar med färdighäftade inlagor.

Men när fackklubbar började visa ansatser till facklig kamp sällade sig arbetsgivaren Herzog till de mest fackfientliga. I en av de mer bemärkansvärda striderna hade han **Hjalmar Branting** som motståndare, saken gällde de anställda i Sundbybergs hattfabrik, där Herzog hade intressen. Till slut vann Herzog, mest av allt genom en juridisk fint, som ogiltigförklarade Branting som arbetarnas företrädare.

Peder Herzog finansierade sjukförsäkringar, begravningar och barns ekipering för sina anställda och gav dem möjlighet till sommarutflykter. Samtidigt kunde han snabbt avskeda den som störde lugnet genom att begära löneförhöjning eller göra något så förfärligt som att "nojsa" med en flicka på häftningsavdelningen. De anställda som berördes var inte få, för Herzogs företag växte från bokbinderiverkstad till Skandinavians största fabrik för bokbinderi och kontorsmateriel, med tillhörande psalmboksförlag. Till slut verkade omkring 500 personer i firman.

I RÄTTSSALEN, KAPELLET OCH TEMPLET

Och Herzog blev med tiden i första hand företagare. "Bokbindare, bliv vid din häftlåda" var inte hans devis. Förutom att leda familjeföretaget blev Peder Herzog med tiden aktiv i ett antal verksamheter, från färjebolag med Lidingötrafik till stärkelsefabriker och nykterhetsvärdshus.

Men mest av allt i fastighetsaffärer. Idag finner vi de hus han låt uppföra i Stockholms växande stenstad på Östermalm, i området kring Hötorget och norr om Vasaparken. Herzog ingick ofta i ett nätverk av väckelseengagerade byggmästare, eller property developers, för att använda ett modeuttryck. Även här märks hans grundinställning av lika delar affärssinne och pliktmoral - han gör visserligen ofta snabba affärer, men inga källor beskriver honom som spekulant eller fastighetsjobbare. Han köper och säljer för att bygga.

Och han ställer krav. I en kontrovers kring tomter där Bergianska trädgården en gång låg vid Karlbergsvägen marscherar han upp till säljaren, Vetenskapsakademien, med notarius publicus i släptåg för att kunna dokumentera mötet. Relationerna mellan parterna verkar inte ha varit de bästa ...

Samtidigt engagerade sig den konfliktbenägne, vuxendöpte företagsledaren och medlemmen i Stockholms tyska församling helhjärtat i väckelserörelsen. Kontakterna med kretsen kring

Evangeliska fosterlandsstiftelsen hade funnits sedan 1860-talet. Likaså kände Peder Herzog de aktiva i det nya Missionsförbundet. Han satt i styrelsen för Stadsmissionen och hjälpte **Hanna Ouchterlony** att bygga Frälsningsarméns stora tempel på Östermalm. Och det finns fortfarande en bostadsrättsförening i Stockholm som har namn efter Godtemplarna; Herzog hjälpte den nya nykterhetsorden med lokaler.

UPPHÖJD MOT ALLA ODDS

År 1918, två år före Peder Herzogs bortgång, gick så familjeföretaget Herzogs upp i koncernen SLT, sedermera Esselte. Varumärket behölls länge, inte minst på SLT-husets fasad mitt emot Stockholms centralstation. Men offentlighetens minne av den entreprenör som skapat företaget bleknade snabbt.

Herzog stammade från en minoritetsfamilj utan fulla medborgerliga rättigheter, men nådde en social position hans föräldrar inte kunnat drömma om. Han blev generalkonsul, vasaridare, frimurare och en av Stockholms borgerskaps 50 äldste. Tillsammans med hustrun Bernhardina engagerade han sig för Skansen, Nordiska museet, konstslöjdens främjande, skytte- och idrottsföreningars tävlingar, svenska flaggans spridande och inte minst för välgörenhet. På ålderns höst blev han mottagen i audiens hos **Kung Gustaf V**. De oscarianska attributen hopades så till den grad att de skymde såväl den motsägelsefulla människan som den dynamiske företagsledaren, den som i sommarvärmen skriver till sin dotterson att han arbetar i bara undertröjan på sitt kontor.

Så gick den rastlöse entreprenören Peder Herzog upp i ett fast tidsbundet persongalleri. Han blev en av de figurer som Strindberg skildrar i *Röda rummet*: en företrädare för etablissemang, inte teknisk nydaning, marknadsutveckling och effektiv företagsorganisation.

Hur många andra av patriarkerna från den tidens ateljéfoton skulle också de kliva fram som motsägelsefulla hela människor om vi betraktade dem närmare? Och hur många av dagens firade nytänkare kommer man att uppfatta som tidsbundna pappfigurer om 100 år? •

I biografen Peder Herzog: Bokbindaren som började bygga berättar Per Dahl utförligt den fascinerande historien om denne entreprenör. Utgiven på Förlaget Näringslivshistoria, ISBN: 9789198340945

PRISKURANT

Fabriksbyggnad.

KONTORSBÖCKER etc.

FABRIKS-MÄRKE

PH

från

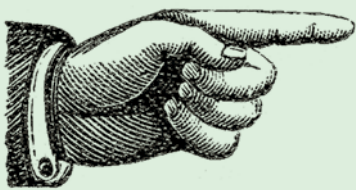
P. HERZOGS

Bokbinderi- och Bokförlags-

AKTIEBOLAG

STOCKHOLM.

KUNGL. HOFBOKBINDERIET

Han var en av drivkrafterna bakom fotbollens organisering i Sverige, men också bakom den svenska naziströrelsen. Här är berättelsen om hur Allsvenskans segerpokal ställdes undan i Svenska Fotbollförbundets arkiv.

DEN TIDIGA SVENSKA FOTBOLLSHISTORIEN kring år 1900 var i mångt och mycket en kamp mellan lag från Göteborg och Stockholm; AIK, Djurgården, Örgryte och Gefle var några av de klubbar som ständigt kämpade om att vara Sveriges främsta fotbollslag.

1903 grundades Riksidrottsförbundet (RF) till vilket det Stockholmsbaserade Svenska Bollspelsförbundet (SVBF) anslöt sig 1904. När man i Göteborg valde att starta RF:s sektion för fotboll och bandy insåg man snart att det inte fanns utrymme för två konkurrerande fotbollsförbund inom RF, och 1906 gick de samman i Sveriges Fotbollförbund, SvFF.

Samma år hade också turneringen *Svenska Fotbollspokalen* givits officiell mästerskapsstatus. I den nya turneringen blev Örgryte de första segrarna och det första laget att motta ett pris skänkt av en viss greve **Clarence von Rosen**.

CLARENCE VON ROSEN VAR i grunden militär, hovstallmästare och under tidigt 1900-tal Sveriges mest framgångsrika tävlingsryttare. Han spelade en stor roll för utvecklingen av det svenska organiserade idrottslivet. Bland annat var von Rosen starkt engagerad i att få med hästtävlingar på det olympiska programmet och blev år 1900 medlem av Internationella Olympiska Kommittén. På hans initiativ bildades 1921 det Internationella ridsportförbundet, för vilket han blev hederspresident 1935. Utöver hans styrelseuppdrag i ett flertal idrottsföreningar grundade han även tidningen *Nordiskt Idrottslif* 1900. Han ska också ha introducerat bandyn i Sverige.

GREVEN BLEV SVFF:S FÖRSTA ORDFÖRANDE och han donerade alltså den första pokalen för det som vi idag känner som *Allsvenskan*. Pokalen är i silver och tillverkad av den kungliga hovleverantören **C. G. Hallberg** i Stockholm. Det är en praktfull pokal med en stor silverskål på en fot av trä med silverband runt om. På en plakett kan man läsa "Svenska Fotbollspokalen skänkt av Greve Clarence von Rosen", vilket gjort att den vanligtvis omnämns som von Rosens pokal.

Skålen i sig är rikt utsmyckad med ekblad och liljekonvalj och på bården ses fotbollsspelare - i tidstypisk sportutstyrsel - i fullt språng efter en boll. Det är lätt att se pokalen lyftas i vinnarglädje och på alla tillgängliga ytor finns namn på vinnarlag graverade, från 1904 fram till år 1999.

Det hade säkert blivit fler än så, men så var det det där med nazismen.

NAZISMEN? JA, ÅR 2000 publicerade historikern **Heléne Lööw** bevis på att Clarence von Rosen och hans bror Eric var förgrundsgestalter inom den svenska nazismen under 1930- och 1940-talen, och att Clarence var personlig vän med såväl Göring som Hitler.

Förståeligt nog kändes pokalen inte längre passande i ett mästerskap som anordnas av ett förbund som idag arbetar under parollen "Alla är olika - olika är bra". En ny pokal, designad av **Anja Nibbler Kothe** och namngiven efter den svenske Uefa-ordföranden 1990-2007 **Lennart Johansson**, togs fram till 2001. Den lyftes för första gången i seger av Hammarby IF.

Von Rosens pokal finns idag i SvFF:s historiska arkiv hos Centrum för Näringslivshistoria.

TEXT BODIL HASSELGREN

Illustrer. Greve von Rosens rikt utsmyckade pokal tillföll det segrande laget i Allsvenskan från första matchen 1904, till sista matchen 1999.

”

Det är lätt att se pokalen lyftas i vinnarglädje och på alla tillgängliga ytor finns namn på vinnarlag graverade, från 1904 fram till år 1999. Det hade säkert blivit fler än så, men så var det det där med nazismen.

MILJARDMAKARNA FLYKTINGARNA SOM BYGGDE ETT MILJARDIMPERIUM

EMMA AHLÉN POUYA

Brombergs

1982 flydde den åttaårige **Saeid Esmailzadeh** från Iran med sin familj. Två år senare flydde **Ashkan Pouya** och hans föräldrar och syskon från samma land. Båda familjerna hamnade i Sverige. Och efter några år blev Saeid och Ashkan goda vänner.

Saeid studerade kemi och doktorerade; Ashkan - som år 2000 blev världsmästare i combat jujutsu - läste nationalekonomi, men visade sig också vara född marknadsförare och entreprenör.

När ett experiment misslyckas för Saeid blir resultatet ändå lyckat: Ur den trasiga ugnen kan han ta ut världens hårdaste glas. 2003 bildade Saeid och Ashkan bolaget Diamorph för att tillverka och marknadsföra glaset. Ur deras arbete med det föddes vad som idag är Serendipity Innovations; en koncern med ett tiotal företag och drygt 1 000 anställda.

Berättelsen om hur dessa två unga män, visserligen begåvade, men utan pengar och med ett minimum av kontakter, lyckades med det är lärorik, underhållande och - inte minst - spännande.

/Börje Isakson

STOCKHOLMSBÖRSEN PÅ EN FÖRÄNDRAD FINANSMARKNAD

MATS LARSSON (RED)

Dialogos

Stockholmsbörsen - startad 1863 - är idag något helt annat än för 50 år sedan.

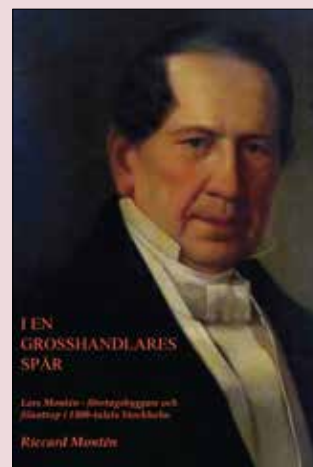
Det började med att den fick monopol på aktiehandel samtidigt som reglerna på finansmarknaden ändrades. Följden blev att omsättningen steg från 1,9 miljarder kronor 1979 till 75 miljarder kronor 1985, medan index började stiga.

I början av 1990-talet följde privatisering, handeln med värdepapper breddades och datoriserades. 1998 slogs så börsen samman med Optionsmäklarna (OM). Och 2008 köptes Stockholmsbörsen, OMX, av amerikanska Nasdaq.

Utvecklingen accelererade, liksom internationaliseringen och intresset för aktier. Idag påverkas i stort sett varenda vuxen svensk av vad som händer på börsen.

Denna utveckling skildras i *Stockholmsbörsen på en förändrad finansmarknad*. Vid sidan om börsens förändring berör boken också samhällsutvecklingen, med ökad marknadsekonomi och liberaliseringar, och finansmarknadens ökade betydelse. Och den gör det på ett sätt som gör utvecklingen både intressant och begriplig.

/Börje Isakson

I EN GROSSHANDLARES SPÅR LARS MONTÉN - FÖRETAGSBYGGARE OCH FILANTROP I 1800-TALET STOCKHOLM

RICCARD MONTÉN

Ored & Vind förlag

Firma Lars Montén är idag okänd. Men under närmare 100 år var det en ledande svensk tillverkare av såpa, tvål och stearinljus.

Skaparen, **Lars Montén** - bondson från Närke - tog sig 1809 till Stockholm, blev kontorsbetjänt hos en grosshandlare och studerade kemi.

1822 etablerade han sig som grosshandlare. Året därpå började han också tillverka och sälja tvål och såpa. Och under 1840-talet engagerade han sig i tillverkning av stearinljus.

Parallellt med företagsbyggandet arbetade Lars Montén ideellt för förbättrad undervisning och mot det utbredda alkoholmissbruket.

När han avled 1872 var hans företag Sveriges näst största tillverkare av såpa och stearinljus.

I en grosshandlares spår är en intressant skildring av företagsbyggande under industrialismens första tid. Men eftersom författaren också fördjupar sig i en rad andra frågor känns boken alltför splittrad.

/Börje Isakson

FÖRETAGS Quizet

Testa dina kunskaper om näringslivshistoria!

FRÅGEKONSTRUKTÖR GUSTAV SVENSSON

FÖRETAGET

5

Har 8 800 anställda på 30 orter i Sverige, men nästan hälften jobbar på huvudkontoret i Västerås.

4

Har sina rötter i ett svenskt bolag grundat 1883 av Ludvig Fredholm samt bröderna Göran och Jonas Wenström.

3

Är idag en svensk-schweizisk verkstadskoncern, världsledande inom elkraft- och automationsteknik.

2

För 30 år sedan var dess föregångare Asea Sveriges näst största företag.

1

1988 års sammanslagning av Asea och schweiziska Brown Boveri skapade denna koncern.

PROFILEN

5

Två av hans mindre kända engagemang är Galne Gunnar och fastighetsbolaget Ramsbury Invest.

4

Mellan 1982 och 1998 var han vd för familjeföretaget och gjorde det under dessa år till en världsaktör.

3

Är född 1947 och är därmed jämnårig med företaget som grundades av pappa Erling.

2

Hans son Karl-Johan har idag tagit över vd-stolen för det globala modeföretaget.

1

Med en förmögenhet på cirka 20 miljarder dollar är H&M:s styrelseordförande en av världens rikaste personer.

PRODUKTEN

5

Under dess livstid 1961–1973 tillverkades totalt 47 491 stycken.

4

De första åren tillverkades den i England. Dessa exemplar brukar kallas "Jensen-bilarna".

3

Kombiversionen med beteckningen ES har kallats både "fiskbilen" och "likbilen".

2

1966 skänkte Volvo ett exemplar av denna sportbil i studentpresent till Sveriges kronprins, nuvarande kung Carl XVI Gustaf.

1

Allra mest känd är den dock från teveserien Helgonet där Roger Moores rollfigur Simon Templar kör en vit sådan.

ÅRTALET

5

Kockums i Malmö sjösätter ubåten HMS Sjöormen.

4

I Linköping provflyger Saab för första gången sitt flygplan 37, mer känt som Viggen.

3

Svenska affärer får genom ett lagbeslut rätt att hålla kvällsöppet.

2

Kaknästornet invigs och är med sina 155 meter den högsta byggnaden i Norden.

1

Tiotusentals ungdomar valfärdar till San Francisco under "The Summer of Love". I Stockholm läggs danspalatset Nalen ned.

ORTEN

5

Kraftbolaget som bär ortens namn är Sveriges näst största efter Vattenfall AB.

4

En annan stor aktör på orten är hisstillverkaren Alimak, som grundades 1948 av uppfinnaren Alvar Lindmark.

3

Området Bonnstan, med sina 116 kyrkstugor, är byggnadsminnessklassat och bland annat omskrivet av Carl von Linné.

2

Ett par mil utanför orten ligger Boliden, vars mineralbrytning gett orten smeknamnet "Guldstaden".

1

Ortsnamnet skrevs 1327 Skelepht. Lokalborna uttalar inte gärna å:et på slutet. Själva staden grundades 1845.

Företaget: ABB AB Profil: Stellan Persson Produkt: Volvo P1800 Årtalet: 1967 Orten: Skellefteå

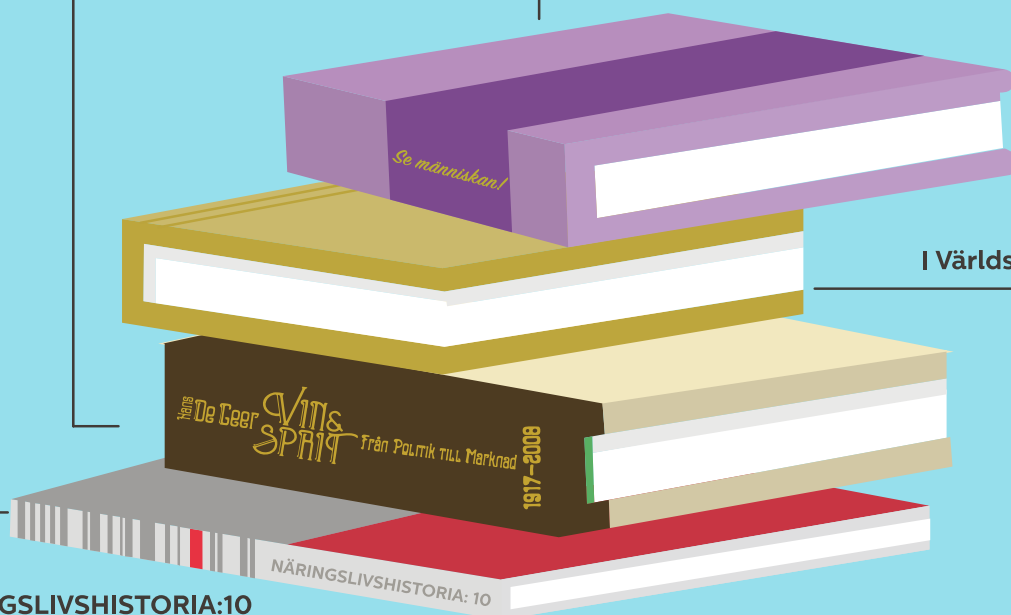
Ett urval av 2017 års utgåvor

VIN & SPRIT
Från Politik till Marknad

Se människan
En bok om Ersta Diakoni

I Världsutställningarnas tid

NÄRINGSLIVSHISTORIA:10
Perspektiv på frihandel

FÖRLAGET NÄRINGSLIVSHISTORIA ger ut böcker som berättar företagens och näringslivets historia. Våra bokprojekt utgår från det rika källmaterial som finns i företagsarkiven hos Centrum för Näringslivshistoria

www.naringslivshistoria.se/forlaget

– FÖRLAGET –
NÄRINGSLIVSHISTORIA

Hovets gäster

EFTERSLÄCKTE HOS KUNG CARL

KRÖNIKA

Stockholms äldsta hotell är varken Grand eller välkänt. Om ägarfamiljen Östlundh får som de vill blir det snart ändring på det.

SOM DU LÄSTE I ARTIKELN som börjar på sidan 15 så har Hotel Knaust i Sundsvall nyligen firat sitt 125-årsjubileum. Jag hade äran att få vara med i Spegelsalen under festligheterna - och även om det mytomspunna hotellet moderniserats så vittnar mahognyväggar och spröjsade glastak ännu om storhetstiden i slutet av 1800-talet, då träbaroner, fabrikörer och grosshandlare fylkades kring punschflaskorna. Extra roligt var förstås att de använde mina recept till jubileumsmiddagen.

Ännu äldre är Hotel Kung Carl intill Stureplan i Stockholm, som faktiskt fyllde 150 år i fjol. Längre låg detta hotell - som slog upp dörrarna 1866, åtta år före Grand Hôtel - vid Brunkebergstorg. Gästerna och deras koffertar hämtades med vagn - kaleche, omnibus, trilla - eller släde när de anlände till huvudstaden med tåg eller ångbåt.

DÅ VAR DET PÅ HOTEL KUNG CARL som Stockholms partylejon höll till. På hotellets schweizeri hängde konstnärer, litteratörer, ämbetsmän och festglada officerare, och efter den årliga kungabalen på slottet var det tradition att fortsätta hela natten på Kung Carl. 1878 gästades hotellets restaurang av författarinnan **Victoria Benedictsson** - som trakterades med sköldpaddssoppa, lax, sparris, kotletter, gåsleverpastej, glass och kaffe. Allt nedsköljt med sherry, sauternes, sodavatten, champagne och likör. **August Strindberg** och **Hjalmar Söderberg** är andra författargäster.

Hotellbranschen är knepig, och ägarskiftena snabba. I slutet av 1890-talet tog en tyskättad bryggare över Kung Carl, **Georg Sellmann**. Han råkar vara min farmors morfar, och att han förutom att ha introducerat pilsnern och delägt Hamburgerbryggeriet även var hotellägare hade jag ingen aning om - innan jag fick i uppdrag att skriva om Hotel Kung Carls historia.

GULDÅLDERN PÅ 1800-TALET förbyttes mot en berg- och dalbana av med- och motgångar under 1900-talet, där ett av märkesåren är 1925 då hotellet slog upp portarna på Birger Jarlsgatan efter att ursprungshuset rivits.

Den fascinerande historien kan man läsa om i en bok som säljs i hotellets reception; intäkterna går till välgörande ändamål. Dagens ägare, **familjen Östlundh**, har nämligen bestämt sig för att lyfta fram att de faktiskt driver Stockholms äldsta kvarvarande hotell - något som få torde känna till.

Trots att Kung Carl funnits i 150 år är Östlundhs, som tog över 1977, hotellets mest långvariga ägare och under dem har det gamla etablissemang gått från en ren övernattningsverksamhet till att återfå mycket av sina forna glans, med restaurang, cocktailbar och festvåning. •

Edward Blom är en tevepersonlighet och skribent med särskild inriktning på matens, dryckens och näringslivets kulturhistoria.

Vid sidan om anställningen i eget bolag är han även knuten till Centrum för Näringslivshistoria som fellow writer.

NÄSTA NUMMER AV FÖRETAGSHISTORIA
I BUTIK DEN 5 JUNI 2017

Berusande affärer

I sina rena former torde varken alkohol eller nikotin passera nålsögat som livsmedel hos Livsmedelsverket. Trots det är de målet för alla som med hjälp av tobak och rusdrycker förgyller vardagen. Vi kikar närmare på en berusande industri.

HÄR ÄR SVERIGES FÖRETAGSMUSEER

Få företag vill betraktas som museala: att däremot dokumentera och berätta sin historia är ofta attraktivt. Vi har letat upp Sveriges mest intressanta företagsmuseer - detta blir sommarens reseguide.

SALTSJÖBADSANDAN FÖDS

Efter decennier av strejker och lockouter gjorde företagare och arbetare ännu ett försök att enas om regler för hur arbetsmarknaden skulle fungera. I del två i vår artikelserie ser vi vad de lyckades med.

Prenumerera på Sveriges enda tidskrift om företagshistoria!

Tag vill beställa:

☐ 4 nummer (ett år) för 269 kronor Kod: 332 1002

☐ 8 nummer (två år) för 519 kronor Kod: 332 1002

Fyll i namn och adress:

NAMN

ADRESS

.....

.....

EPOST

.....

Du kan också beställa på foretagshistoria.prenservice.se

- använd i så fall koden **332-332 10 02**

Frankeras ej.
Mottagaren
betalar portot

FÖRETAGSHISTORIA

c/o Titeldata

SVARSPOST

20570342

110 12 Stockholm

Gratis skolmaterial om näringslivets historia

På foretagskallan.se har vi samlat texter, bilder och filmer om det svenska näringslivet. Materialet berör flera olika ämnen och passar för undervisning på gymnasiet och grundskolans senare år. Du som är lärare hittar även lärarhandledningar och annat användbart lektionsmaterial här.

FÖRETAGSKÄLLAN – berättar näringslivets historia

**CENTRUM FÖR
NÄRINGSLIVSHISTORIA**

Den omöjliga idén blir aldrig gammal

I år firar ICA 100. Läs mer om idén med **fria handlare i samverkan**, om maten, kunderna och reklamen på ica-historien.se.